

संसदीय प्रणालीमा महिला सहभागिता

मा. विन्दा पाण्डे (पीएचडी)*

पृष्ठभूमि

पूर्वीय दर्शनलाई संसारकै पुरानो दर्शन मानिन्छ। पूर्वीय दर्शन अनुसार वैदिक युगमा गणको शासन व्यवस्थाका लागि क्षेत्रफल अनुसार प्रमुख, राजा र सामन्तहरु चयन गरिन्थे। प्रमुख राजाबाट मनोनित वा गणका सदस्यबाट निर्वाचित गर्ने प्रचलन थियो। सामन्तहरु प्रमुख र राजाबाट मनोनित हुन्थे। त्यतिखेरको कूल आधारित बस्तीलाई “भिस” र शासनसत्ता चलाउनेलाई “भिसापती” भनिन्थ्यो।

समयको क्रमसँगै शासन व्यवस्थामा पनि परिवर्तन हुँदै आयो। मध्यकालमा राजाहरुले शासन गर्थे। राजतन्त्र जन्मको आधारमा सत्ताको उत्तराधिकारी चयन हुने प्रणाली भएकोले ऐतिहासिक रूपमा यो निरंकुश चरित्रको प्रणाली हो। यद्यपि व्यक्तिको प्रवृत्तिका आधारमा तुलनात्मक रूपमा कोही केही उदार र कोही कठोर हुने कुरा हुने नै भयो।

पछिल्लो चरणमा जब संसदीय प्रणालीको विकास भयो, राजतन्त्र क्रमशः संवैधानिक हुँदै जाँदा राजाको अधिकार कटौती हुँदै शासनसत्ताको जिम्मेवारी जनताद्वारा निर्वाचित प्रतिनिधिमूलक संस्थामा जान थाल्यो। केही अपवाद बाहेक राजतन्त्र ती मुलुकमा मात्र रहन थालेको छ, जहाँ यो संस्था सांस्कृतिक रूपमा रहन तयार छ। जनप्रतिनिधिद्वारा शासन गर्ने युगको शुरुवातमा पनि शासनसत्ता हुनेखानेको मातहतमा नै रहन थाल्यो। शुरुका दिनमा आम नागरिकले आफ्नो प्रतिनिधि चयन गर्न पाउने अवस्था थिएन। तेह्रौँ शताब्दी आइपुग्दा बेलायतका केही गाउँ वा बस्तीहरुमा प्रतिनिधिमाफत काम गर्ने चलन शुरु भएको पाइन्छ। तर, यो संस्थागत भइसकेको थिएन। सन् १२९५ मा बेलायतका राजा एडवार्ड प्रथमले पहिलो पटक प्रतिनिधिमूलक संस्थालाई व्यवस्थित गर्दै औपचारिक रूपमा गाउँका जमिन्दार र धनीमानीहरुको प्रतिनिधित्व रहेको किङ्स काउन्सिल बनाए, जसलाई हाउस अफ कमन भनियो। त्यही संस्था नै संसदीय प्रणालीको आधार बन्यो र समय क्रममा विकास हुँदै आजको अवस्थामा आइपुगेको छ।

शासनसत्ता सञ्चालनको प्रतिनिधि चयनमा आम-जनताको सहभागिता नहुने कुराको विरोधमा क्रमशः आवाजहरु बढ्दै गए। पोप र राजामा केन्द्रित अत्यधिक अधिकारको बारेमा जनतामा बढ्दै गएको असहमतिको परिणाम स्वरूप सन् १३१५ मा बेलायतमा म्यागनाकार्टाको घोषणा गरियो। ६३ वटा बुँदामा समेटिएको त्यही म्यागनाकार्टाले राजतन्त्रलाई कानूनको मातहतमा ल्यायो। नागरिकको अधिकार र न्यायको सुनिश्चित गर्‍यो। यसरी म्यागनाकार्टा आधुनिक लोकतन्त्र र नागरिक अधिकार प्राप्तिको आन्दोलनको महत्वपूर्ण आधार दस्तावेजका रूपमा स्थापित भयो र यो नै पछि संविधान र अधिकारपत्रको आधार बन्यो। बेलायतबाट शुरु भएको अधिकारलाई संस्थागत गर्ने यो अभियान विश्वव्यापी रूपमा ग्रहण गर्न थाल्यो।

सन् १७८९ मा शुरु भएको फ्रेन्च क्रान्तिले आम नागरिकले मताधिकार पाउनुपर्ने कुरालाई स्थापित गर्‍यो। क्रान्तिकारी थोमस पेनले १७९१ मा “द राइट अफ म्यान” प्रकाशन गर्दै आम नागरिकलाई आफ्नो अधिकारको पक्षमा बोल्न आग्रह गरे। यो कदममा श्रमजीवी वर्गका साथै मध्यम वर्गका प्रगतिशील जनमानस पनि समाहित भए। फ्रान्समा भएको यस किसिमको मागको आगो अन्त पनि फैलन सक्ने कुरालाई ध्यानमा राखी बेलायतमा त्यस किसिमको माग फैलनु पहिला नै दमन शुरु गरे। क्रान्तिकारीहरुलाई जेल हालियो। बन्दी प्रत्यक्षीकरणको व्यवस्था समेत निलम्बन गरियो

* सदस्य, प्रतिनिधि सभा

। आम नागरिकले सार्वजनिक ठाउँमा विरोध गर्ने र सार्वजनिक रूपमा आफ्नो मत जाहेर गर्ने अधिकारमाथि प्रतिबन्ध लगाइयो ।

जतिसुकै दमन गरे पनि जनता जागेपछि दमनले समयको मागलाई रोक्न सक्दैन भन्ने कुरालाई पुष्टि गर्दै बेलायती जनताले सन् १८३२ मा निर्वाचन सम्बन्धी कानूनमा संशोधन गर्नुपर्ने अवस्थामा सरकारलाई पुऱ्याइदिए । नयाँ ढंगबाट निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण गर्दै स्थानीय तहसम्म जसको जमिन छ वा खेतीपाती र व्यवसाय गरेर राज्यलाई कर तिर्छन्, ती सबै पुरुषहरूले मताधिकार प्राप्त गरे ।

यसरी मताधिकार विस्तार गरिएपनि सत्ता र शक्ति अबै पनि हुनेखानेको हातमा नै सीमित गरियो । गरी-खाने जनता यसको विरुद्धमा उत्रिए । सन् १८३२ मा कानूनमा भएको संशोधनले सम्पत्ति पाएका व्यक्ति बाहेकलाई मताधिकार नदिएको असन्तुष्टिले आन्दोलनको रूपमा लियो । उक्त आन्दोलन जमिनमाथि स्वामित्व नभएका श्रमजीवी वर्गले पनि नागरिक अधिकार पाउनु पर्ने मागमा केन्द्रित थियो । श्रमजीवी वर्गको नेतृत्वमा भएको यो नै पहिलो आन्दोलन थियो, जसलाई चारिष्ट आन्दोलनको नामले चिनिन्छ । जनता भनेका हुनेखाने मात्र होइनन्, जनप्रतिनिधिको चयनमा गरिखानेले पनि आफ्नो मत प्रयोग गर्न पाउनुपर्छ भन्ने कुरालाई यसले स्थापित गर्‍यो । यसको प्रभाव युरोपका अन्य मुलुक हुँदै विश्वभर फैलन थाल्यो ।

महिला, मताधिकार र संसद

मताधिकार र जनप्रतिनिधिको नेतृत्वमा शासन सत्ता हुनुपर्ने आन्दोलन फैलिँदै गएपनि महिलाहरूले पनि पुरुष सरह अधिकार पाउनुपर्दछ भन्ने आवाज धेरैपछि मात्र उठ्न थाल्यो । यद्यपि औद्योगिक विकासको क्रमसँगै महिलाहरू पनि घर बाहिर कलकारखानामा सस्तो र कम मूल्य ठानिएका श्रममा संलग्न हुन थालिसकेका थिए । यही क्रममा अमेरिकामा सन् १८४८ मा एलिजावेथ क्याडी स्टोटोनको अगुवाइमा महिला सम्मेलन भयो, जसलाई सेनेका फल्स कन्भेन्सन भनिन्छ र मताधिकार आन्दोलनको शुरुवातका रूपमा पनि लिने गरिन्छ । यस सम्मेलनबाट महिलाहरूको मताधिकार लगायतका समान अधिकारको प्रस्ताव पारित भयो । त्यही वर्ष (सन् १८४८ मा) कार्ल मार्क्स र फेडरिक एंगेल्सले कम्युनिष्ट घोषणापत्र सार्वजनिक गर्दै महिला मुक्तिका लागि उनीहरू आर्थिक उत्पादनमा संलग्न भएर आत्मनिर्भर हुनुपर्ने कुरा बाहिर ल्याएपछि महिलाहरूमा पनि साहस बढ्यो । मार्क्सको यो भनाइबाट उत्साहित भएका विश्वका महिलाहरू खास गरी त्यस समयमा औद्योगिक मुलुकका महिलाहरू समानताको आवाज उठाउँदै संगठित हुन थाले । सन् १८६० को दशकमा अमेरिकाको कटन कारखानामा काम गर्ने महिलाहरू निश्चित कार्यघण्टा र न्यायोचित पारिश्रमिकसार्थ समानताको माग गर्दै संगठित रूपमा आन्दोलित हुन थाले ।

अधिकारको लडाइको यसै क्रममा सन् १८६५ मा बेलायतका महिलाहरूले पहिलो पटक मताधिकार लगायत समानताको माग गर्दै हस्ताक्षर संकलन अभियान चलाए र १८६६ सम्ममा जम्मा भएको १४ सय ९९ हस्ताक्षर र समान अधिकारको माग सहितको ज्ञापनपत्र संसद जोन स्टुआर्ट मिलमार्फत् संसदमा पेस गरे (पार्लियामेण्टरी अर्काभिग, १८६६) । महिला हस्ताक्षर संसदमा पेस गरिएको यो विश्वकै पहिलो घटना थियो । यस घटनालाई महिलावादी आन्दोलनको संगठित शुरुवात पनि मानिन्छ, जसको मूल लक्ष्य सबै किसिमको पितृसत्तात्मक विभेदको अन्त्य गर्दै महिला र पुरुषबीच समानताको स्थापना गर्नु थियो । यस सन्दर्भमा सन् १८६९ मा जोन स्टुआर्ट मिलले प्रकाशन गरेको किताव “द सब्जेक्सन अफ विमेन” मा भनिएको छ : उक्त पहलले समानताको पक्षमा महिलाहरूलाई संगठित र परिचालन गर्न धेरै मद्दत पुग्यो ।

समानताको आन्दोलन अगाडि बढ्दै जाने क्रममा औद्योगिक मुलुकमा महिला बीच नेतृत्व विकास र सशक्तिकरणका लागि छुट्टै संगठन संरचना मार्फत ठुलो संख्यामा छरिएर रहेका श्रमिक महिलालाई संगठित गर्न क्लारा जेटिकनले जर्मनीबाट शुरु गरेको अभियान क्रमशः युरोपभरी विस्तार भयो । यही बीचमा आफुलाई समाजवादी नै भन्ने एकजना नेता लास्साले फर्नान्डोजले महिलाको स्थान घरपरिवार हो । उनिहरूलाई सार्वजनिक क्षेत्रमा सहभागि गराउनु हुँदैन भन्ने बीचार ल्याएर वहस शुरु गरे । यसका विपक्षमा सन् १८७८ मा अगस्त वेबेलको “विमेन एण्ड सोसियलिज्म” र १८८३ मा फ्रेडरिक एंगेल्सको पुस्तक “फ्यामिली, प्राइभेट प्रोपर्टी एण्ड ओरिजिन अफ स्टेट” प्रकाशनले महिला अधिकारको पक्षमा अबै स्पष्ट जनमत बनायो । तर पनि महिला र पुरुष समान हुन वा फरक (?) भन्ने विषयको छलफल जारी नै

थियो । अन्ततः जब जर्मन सोसियल डेमोक्रेटिक पार्टीले १८९२ मा जेण्डर समानताको पक्षमा नीति पारित गर्‍यो, त्यसपछि, यो विवादको अन्त्य भयो । खास गरी औद्योगिक मुलुकहरुमा समान मताधिकार, शिक्षा र रोजगारीको अवसर र सम्पत्तीमाथिको अधिकारको विषयले थप महत्व पाउन थाल्यो । एकपछि अर्को मुलुकमा समानताको आन्दोलन उपलब्धी हासिल गर्दै अगाडि बढ्न थाल्यो । महिलाहरुले मताधिकार प्राप्त गर्ने क्रम शुरु भयो ।

सन् १८९३ मा न्यूजील्याण्डले महिलालाई समान मताधिकार दिने व्यवस्था गर्दै महिलालाई समान नागरिक हैसियत दिने पहिलो मुलुक बन्यो । तर, विडम्बना त्यहाँका महिलाहरुले पनि उम्मेदवार हुने अधिकार भने सन् १९१९ मा मात्र प्राप्त गरे र निर्वाचित भएर संसदमा पुग्ने सफलता १९३३ मा मात्र प्राप्त भयो । महिलाले पहिलो मताधिकार प्राप्त यस देशको १२५ वर्षको इतिहासमा अहिले ३८ प्रतिशत महिला सांसदसहित तेस्रो महिला प्रधानमन्त्रीका रूपमा ३८ वर्षको युवा जासिन्दा अर्डेन निर्वाचित भएकी छन् ।

बेलायत, जहाँबाट आधुनिक संसदीय प्रणालीको जग बस्यो, त्यस मुलुकमा समेत महिलाले सन् १९१८ बाट ३० वर्ष पूरा गरेका महिलाले मतदान गर्न पाउने अधिकार प्राप्त गरे पनि पुरुष सरहको मताधिकार १९४८ बाट मात्र प्राप्त गरे । अमेरिकामा महिलाले सन् १९२० बाट मतदानको अधिकार प्राप्त गरे । तर अझै पनि अमेरिकाले राष्ट्रपतिका रूपमा महिलालाई स्वीकार गर्न सकेको छैन ।

एसियामा नै पहिलो मताधिकार पाउने मुलुक श्रीलंकाले सन् १९६० विश्वकै पहिलो जननिर्वाचित महिला प्रधानमन्त्रीका रूपमा सिरिमाओ वण्डारानाइकेलाई निर्वाचित गर्‍यो । सन् १९४७ मा उपनिवेशबाट मुक्त हुने वित्तिकै मताधिकार पाएको भारतले सन् १९४९ बाट मताधिकार प्रयोग गर्न थाल्यो र सन् १९६५ मा नै मुलुकको सबैभन्दा शक्तिशाली प्रधानमन्त्रीको रूपमा इन्दिरा गान्धीलाई निर्वाचित गर्‍यो । दक्षिण एसियाका पाकिस्तान र बंगलादेशले पनि सरकार प्रमुखको रूपमा महिला प्रधानमन्त्रीको शासन अनुभव गरिसकेका छन् । हाम्रै मुलुकमा पनि कार्यपालिका बाहेक व्यवस्थापिका र न्यायपालिकाको प्रमुखको रूपमा महिला पाइसकेका छौं ।

यसरी सन् १८४८ बाट आन्दोलनको रूपमा शुरु भएको समान मताधिकारको आवाज १७० वर्षको अवधि पार गरेर आजसम्म आइपुग्दा विश्वका प्रायः सबै मुलुकका महिलाले समान मताधिकार प्राप्त गरेका छन् । तर, सबै ठाउँमा सबै विषयमा जेण्डर समानता प्राप्तको अभियान अझै सकिएको छैन ।

नेपालको संसदीय राजनीति र महिला सहभागिता

नेपाली महिलाको पहिलो राजनीतिक संगठन नेपाल महिला संघको गठनसंगै वि.सं. २००४ मा राणा प्रधानमन्त्रीकोमा गएको प्रतिनिधिमण्डलले महिलाको समान मताधिकारको माग गरेका थिए । राणा शासनको अन्त्यसंगै वि.सं. २००८ नेपाली महिलाले मताधिकार प्राप्त गरे र यसको पहिलो प्रयोग वि.सं. २०१० सालमा भएको नगरपालिकाको पहिलो निर्वाचनबाट शुरु भयो, जसमा साधना प्रधान पहिलो महिला जनप्रतिनिधिका रूपमा निर्वाचित हुनुभयो ।

वि.सं. २०१५ फागुन ७ गतेबाट शुरु भएको पहिलो संसदीय निर्वाचनमा सातजना महिला उम्मेदवार रहेका थिए । त्यसमध्ये पार्टीगत रूपमा नेपाली कांग्रेसबाट उम्मेदवार हुनुभएकी द्वारिकादेवी ठकुरानी मात्र निर्वाचित हुनुभयो । स्वतन्त्र उम्मेदवारका रूपमा ६ जना मैदानमा आएका महिलाहरु सुशिला थापा (खादपु), रानी शारदा (भक्तपुर), कमला शाक्य (ललितपुर), तारादेवी शर्मा (कलैया), मायादेवी (नारायणगढ) कसैले पनि सफलता प्राप्त गर्न सकेनन् ।

वि.सं. २०१७ सालबाट पञ्चायती व्यवस्था लागू भएपछि केही महिलाहरु दरवारको मनोनितमा परेपनि संसदीय निर्वाचनमा खासै सहभागिता देखिएन । वि.सं. २०४३ मा भएको राष्ट्रिय पञ्चायतको निर्वाचनमा पञ्चायतको विपक्षमा रहेको जनमतको नतिजा स्वरूप काठमाडौंको प्रतिनिधिको रूपमा नानीमैया दाहाल निर्वाचित हुनुभयो । वि.सं. २०४६ सालमा भएको प्रजातान्त्रिक आन्दोलनबाट बहुदलीय व्यवस्था पुनर्स्थापना भएपछि महिलाका लागि राजनीतिमा थोरै ढोका खुल्यो । संविधानतः आम निर्वाचनमा पाँच प्रतिशत महिला उम्मेदवार बनाउने नयाँ व्यवस्था गरियो, फलस्वरूप प्रजातान्त्रिक अवधिभर उक्त प्रावधानमा बाँधिँएर सबै राजनीतिक दलले तोकिएको संख्यामा उम्मेदवारी दिँदै आए । स्वतन्त्र रूपमा उम्मेदवारी दिएका संख्या समेतलाई हेर्दा वि.सं. २०४८ देखि २०५६ सम्म सम्पन्न तीनवटा आम निर्वाचनमा महिलाको

उम्मेदवारी क्रमशः तर सानो संख्यामा वृद्धि भएको देखिन्छ। तर, दलहरुले दिने उम्मेदवारी पाँच प्रतिशतबाट बढेको थिएन। संसदको पदाधिकारीको रूपमा वि.सं. २०५१ मा नेकपा (एमाले) ठूलो दल भएपछि संसदको उपसभामुखमा लीलत श्रेष्ठ सुब्बालाई निर्वाचित गरेको थियो। त्यसपछि यो पद महिलाको लागि आरक्षित जस्तै हुँदै आएको छ। वि.सं. २०७२ को संविधानले सभामुख र उपसभामुखमा एकजना महिला हुनैपर्ने प्रावधान राखेर पदाधिकारीमा महिला सहभागितालाई संस्थागत गर्ने काम भयो। त्यसपछिको छोटो समय ओनसरी घर्ती सभामुखमा निर्वाचित हुनुभयो।

तालिका नं. १ : प्रतिनिधि सभामा महिला सहभागिता (२०४८-२०५६)

	२०४८			२०५१			२०५६		
	पुरुष	महिला	जम्मा	पुरुष	महिला	जम्मा	पुरुष	महिला	जम्मा
प्रतिनिधि सभाका लागि उम्मेदवार संख्या	१,२६५	८०	१,३४५	१,३५६	८६	१,४४२	२,०९५	१४३	२,२३८
उम्मेदवार प्रतिशत	९४.१	५.९	१००	९४	६	१००	९३.६	६.४	१००
प्रतिनिधि सभा सदस्य संख्या	१९८	७	२०५	१९८	७	२०५	१९३	१२	२०५
प्रतिशत	९६.६	३.४	१००	९६.६	३.४	१००	९४.२	५.८	१००

स्रोत : संसद सचिवालय, २०५७

२०४७ को संविधानले पाँच प्रतिशत महिला उम्मेदवार भनेको न्यूनतम हो भन्ने कुरा बुझेर महिला उम्मेदवार बढाउँदै लैजानुपर्छ भन्ने सोच तीन कार्यकालसम्म कुनै पनि दलमा देखिएन। अन्तरराष्ट्रिय रूपमा तय गरिएको लक्ष्य र नेपालले त्यसमा जनाएको सहमति अनुसार तोकिएको समयमा कम्तीमा एक-तिहाइ महिला जनप्रतिनिधि सहभागिताको प्रावधान पुऱ्याउने कुरामा चासो देखिएन। त्यही कुरा अनुभूत गराउन महिला आन्दोलनले भने उक्त प्रतिबद्धतालाई आधार बनाएर अभियान चलायो। फलस्वरूप वि.सं. २०६२ भदौमा नेकपा (एमाले) ले एक-तिहाइ महिला सहभागिताको विषयलाई केन्द्रीय कमिटीले पारित गर्‍यो। त्यही साल फागुन २४ गते तत्कालीन अवस्थामा आन्दोलनमा रहेका नेकपा (एमाले), नेपाली कांग्रेस लगायतका दलहरुले उक्त मुद्दालाई संयुक्त रूपमा स्वीकार गरे। त्यही स्वीकारोक्तिमा उभिएर लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको आन्दोलनबाट पुनर्स्थापित संसदमा तत्कालीन सांसद विद्यादेवी भण्डारीको प्रस्ताव र कमला पन्त, नवराज सुवेदी र एनपी साउँदको समर्थनमा दर्ता गरिएको सार्वजनिक महत्त्वको प्रस्ताव वि.सं. २०६३ जेठ १६ गते सर्वसम्मत् रूपमा पारित गर्दै राज्यका सबै निकायमा कम्तीमा एकतिहाइ महिला सहभागिताको विषयमा राज्यको तर्फबाट प्रतिबद्धता जाहेर गर्‍यो। त्यही प्रस्तावका आधारमा वि.सं. २०६३ माघ १ गते घोषणा गरिएको अन्तरिम संविधानले संविधानसभाको निर्वाचनमा कम्तीमा एक-तिहाइ महिला उम्मेदवार हुनुपर्ने व्यवस्था गर्‍यो।

संविधानसभाको निर्वाचनमा प्रत्यक्ष र समानुपातिक सदस्यको व्यवस्था भए अनुसार समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीमा “जिपर प्रणाली” अन्तर्गत महिला-पुरुष आधा-आधा सदस्य हुनुपर्ने व्यवस्था अन्तरगत निर्वाचन हुने भयो। आन्दोलनको राप र ताप ताजै रहेकोले वि.सं. २०६४ को निर्वाचनमा नेकपा (माओवादी) ले अरु भन्दा अलि बढी ४२ जना महिला उम्मेदवारी दिनुको साथै उनीहरुलाई जिताउन पार्टीको सिङ्गो शक्ति इमान्दारीपूर्वक लागेकाले प्रत्यक्षतर्फ २६ जना महिला निर्वाचित भए। अरु पार्टीको उम्मेदवारी विगतका निर्वाचनभन्दा खासै फरक रहेन। समानुपातिक तर्फबाट आएका समेत गरी जम्मा ६०१ सभासदमा १९७ जना महिला रहे, तर दोस्रो संविधानसभाको निर्वाचनमा पुग्दा नेकपा (माओवादी) पनि महिला उम्मेदवारी दिने सन्दर्भमा अरु दलबाट प्रभावित भइसकेको थियो। महिला उम्मेदवार संविधानको प्रावधान पुऱ्याउने रूपमा मात्र दियो। संविधानसभा-२ मा रहेका ६०१ सदस्यमा प्रत्यक्ष निर्वाचनबाट आएका सहित १७५ महिला निर्वाचित भएका थिए।

संघीय प्रणालीमा महिला सहभागिता

वि.सं. २०७२ असोज ३ गते घोषणा गरिएको संविधान अनुसार संघीय प्रणाली अन्तर्गत वि.सं. २०७४ मा पहिलो पटक तीन तहको निर्वाचन सम्पन्न भएकै छ। संविधानले संघीय संसद र प्रादेशिक संसदमा सभामुख र उपसभामुखमध्ये एक महिलासहित परिणाममा महिला सदस्य एकतिहाइ पुऱ्याउनुपर्ने व्यवस्था गरियो। अबै पनि, प्रत्यक्षमा महिलालाई

उम्मेदवारी दिने कुरामा कुनै पनि पार्टीमा उदारता देखिएन । फलस्वरूप हाल प्रतिनिधि सभामा रहेका २७५ मध्येको ९० जना महिला सदस्यमा ६ जना मात्र प्रत्यक्ष निर्वाचनबाट निर्वाचित भएका छन् । संविधान कार्यान्वयनको सन्दर्भमा प्रतिनिधि सभा र राष्ट्रिय सभामा क्रमशः उपसभामुख र उपाध्यक्ष महिला निर्वाचित गरिएको छ । संसदीय निकायलाई जेण्डर समान बनाउने सन्दर्भमा प्रायः सबै दलले प्रमुख सचेतक पुरुष र सचेतकमा महिला चयन गरेका छन् । २५ सदस्यीय सरकारमा चारजना महिला रहेका छन् । संसदमा रहेका १६ वटा समितिमध्ये ९ वटा समितिमा महिला सभापति निर्वाचित भएका छन् । मिनी संसदको रूपमा रहेको यी समितिहरूको कामको प्रभावले आगामी दिनमा संसदीय प्रणालीमा महिलाको भूमिकालाई अभै बलियो बनाउने चुनौती भने अभै छ । जे होस् हाम्रा राजनीतिक दलहरूमा रहेको जेण्डर दृष्टिकोण, महिला क्षमताप्रतिको विश्वास र जिम्मेवारीको झलक यही कार्य विभाजनले पनि दिई नै रहेको छ ।

स्थानीय तहमा संविधानले नै हरेक वडामा कम्तीमा दुईजना महिला सहित निर्वाचित हुनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । स्थानीय निर्वाचन सम्बन्धी कानून पारित गर्दा स्थानीय निर्वाचनमा प्रमुख र उपप्रमुखमध्ये एकजना महिला उम्मेदवार हुनुपर्ने व्यवस्थाकासाथै दुईमध्ये एक दलित महिला हुनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यही संविधान र कानूनको दायरामा रहेर वि.सं. वर्ष सम्पन्न स्थानीय निर्वाचनमा ७५३ तहमध्ये ७३१ स्थानमा महिला निर्वाचित भएका छन्, जसमा १७ जना प्रमुख र ७१४ उपप्रमुख छन् । सदस्यमा निर्वाचित १४ हजार तीन सय बाउन्न महिला सहित मुलुकभरि निर्वाचित ३७ हजार चार सय ३१ जनप्रतिनिधिमा ४१.१ प्रतिशत महिला र ५८.९ प्रतिशत पुरुष रहेका छन् ।

तालिका नं. २ : नयाँ संघीय संविधान अनुसारको पहिलो निर्वाचन

निर्वाचित संस्था	महिला	पुरुष	जम्मा
प्रतिनिधि सभा	९०	१८५	२७५
राष्ट्रिय सभा	२२	३७	५९
प्रदेशसभा सदस्य	१८९	३६१	५५०
स्थानीय सरकार (प्रमुख/उपप्रमुख)	७३१	७७५	१५०६
स्थानीय तहमा निर्वाचित सदस्य	१४३५२	२०६८९	३५०४१
जम्मा जनप्रतिनिधि संख्या	१५३८४	२२०४७	३७४३१
प्रतिशत	(४१.१)	(५८.९)	१००

स्रोत : निर्वाचन आयोग, २०७४

निष्कर्ष

विश्वसामु एवं आफ्नै विगतसँग तुलना गर्दा पनि नेपाली राजनीतिमा महिला सहभागिता अग्रगतिमा छ । हामीले आफ्नो आन्दोलन र यी उपलब्धिहरूप्रति गर्व गर्न सक्छौं, तर आफैभित्र तुलना गर्दा अभै पनि महिलालाई मातहतको वा कमजोर देख्ने पितृसत्तात्मक मानसिकतामा गुणात्मक परिवर्तन हुन भने बाँकी नै छ, जसका कारण जिम्मेवार व्यक्तिहरूको अभिव्यक्ति र व्यवहारमा समेत विभेद झल्कन छाडेको छैन । यस विषयमा भने महिला वा पुरुष भन्ने भन्दा पनि समानताको पक्षपाती जोकोहीले आफ्नो स्थानबाट निरन्तर आवाज दिने र रुपान्तरण व्यवहारमै देखाउने कामको अगुवाइ गर्दै जानुपर्छ ।

संसदीय व्यवस्थाको जग मानिने बेलायतका महिलाले मताधिकार प्राप्त गरेको सय वर्ष पुगिसकेको छ । अझ समान मताधिकारको शताब्दी मनाउन अर्को तीस वर्ष कुनुपर्छ । मताधिकार आन्दोलनको जननी मानिने अमेरिकाका महिलाहरूले मताधिकार पाएको अभै सय वर्ष बनाउन पाएका छैनन् । राजनीतिक सहभागितामा हामीभन्दा अभै धेरै पछाडि छन् । यसको अर्थ राजनीतिक अधिकार आजको भोलि पाइँदैन र कतिपय ठाउँमा थोरै समयमा पनि अलि बढी अगाडि बढ्न सकिन्छ भने कतै लामो समय निरन्तर आन्दोलन गर्नु पर्ने हुन्छ । तर, भविष्यप्रति आशावादी हुँदै विषयलाई पुस्तान्तरण नै गर्नुपरे पनि समानताको आन्दोलनको मूलधारलाई जोगाएर निरन्तरता दिनुपर्छ, भन्ने कुरा हरेक राजनीतिककर्मीले देखाउनुपर्ने गतिशीलता र निरन्तरता सहितको धैर्य हो भन्ने कुरालाई मनमा राख्न जरुरी छ ।

समानताको आन्दोलनका पक्षपाती महिला मात्र होइनन्, यो मुद्दा महिलाको मात्र पनि होइन भन्ने कुरा विगतको इतिहासले पनि देखाएको छ । अमेरिकामा महिलाले मताधिकारको प्रस्ताव पारित गर्दै गर्दा युरोपमा मार्क्स र एंगेल्स आर्थिक आत्मनिर्भरता विना महिला मुक्ति सम्भव छैन भन्ने गोरेटो देखाउँदै थिए । पहिलो अन्तरराष्ट्रिय महिलाको संगठित पहल विना क्रान्ति सफल नहुने कुरा गर्दैगर्दा वोन स्टुआर्ट मिल बेलायतको संसदमा महिलाको हस्ताक्षर सहित समानताको आवाज दर्ज गराउँदै थिए । महिलाको स्थान भान्सा हो भनेर आफ्नै आन्दोलनभित्र लास्सालेहरू देखा पर्दा अगस्त वेवेल र एंगेल्सहरू महिला विरुद्ध विभेदको कारण खोतल्दै पुस्तक नै लेखेर समानताको पक्षमा जनचेतनामूलक अभियानलाई फराकिलो पार्दै थिए । विश्व समाजवादी आन्दोलन महिला मुक्तिको लागि राजनीतिक र आर्थिक रुपान्तरणको कुरा गरिरहँदा माओत्सेतुंगले महिलामाथिको पितृसत्तात्मक शोषणको पनि अन्त्य गर्नुपर्छ भनेर अदृश्य अवस्थामा रहेको अवरोधलाई मूलधारमा ल्याउँदै थिए, र हाम्रै सन्दर्भमा पनि भण्डै चार दशक आधा आकाशको रुपमा व्याख्या गरिँदै आएका महिलाको मुक्तिका लागि महिलाहरूलाई घर-बाहिरको आर्थिक उत्पादनको प्रणालीमा जोडिनुपर्छ भन्ने कुरामा जोड दिँदै आएको कुरालाई तोड्दै मदन कुमार भण्डारीको नेतृत्वमा स्थापित जनताको बहुदलीय जनवादमार्फत् सामाजिक र राष्ट्रिय जीवनका सबै क्षेत्रमा महिला र पुरुषको समान सहभागिताको नीति अगाडि सार्दै सार्वजनिक काममा महिलाको र पारिवारिक काममा पुरुषको समान सहभागिताले मात्र जेण्डर समान समाज निर्माण गर्न सक्ने नीतिगत कुरा स्थापित गरेर गए ।

यसर्थ जेण्डर समानताको विषय सामाजिक न्यायका पक्षमा उभिने सबै नागरिकको साझा विषय हो । यहाँसम्म आइपुग्न महिलाहरूले उठान गरेको सामाजिक न्यायको आवाजमा जेण्डर सचेत पुरुषहरूले पनि महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको कुरालाई स्वीकार गर्ने मात्र होइन, सिकाइको रुपमा समेत स्थापित गर्न जरुरी छ ।

अन्त्यमा, महिला सहभागिताको नाममा लिङ्गका आधारमा महिला भएर मात्र नहुने रहेछ । महिलावादी चिन्तन सहितको महिला नहुने हो भने समाजको रुपान्तरण समानताको सकारात्मक दिशामा जान र महिलाको जीवनमा रुपान्तरण हुन सक्दैन रहेछ । यो कुरा दक्षिण एसियाको विभिन्न मुलुकको कार्यकारी नेतृत्वमा महिला आसीन भइसक्दा पनि आम महिलाले अझै भोग्न परिरहेको चरम विभेद, शोषण र दमनका साथै समाजमा हावी रहेको पितृसत्तात्मक मनोवृत्तिले निरन्तरता पाउनु गतिलो उदाहरण हो ।

यसर्थ एककाईसौं शताब्दीमा रुपान्तरणको आन्दोलनको थलो संसद वा जनप्रतिनिधिमूलक संस्था भएकोले यही मोर्चामार्फत् रुपान्तरणको अगुवाइ गर्दै आम नागरिक र सिङ्गो समाजलाई संगठित रुपमा संविधानको भावना अनुरूप समाजवाद उन्मुख अग्रगामी रुपान्तरणका पक्षमा पितृसत्तात्मक प्रवृत्ति र सामन्तवादको अवशेषको अन्त्यको अभियानमा सबै वर्ग र समुदायबीच समन्वय कायम गरेर अगाडि बढ्नु जरुरी छ । विविधतालाई सामाजिक समृद्धिको आधार मान्दै न्यायका पक्षमा बृहत्तर एकता र समन्वयले नै हाम्रो अग्रगामी यात्राको गति तय गर्नेछ । सारभूत जेण्डर समानता समृद्ध समाजको महत्वपूर्ण मापक हो भन्ने कुरालाई सधैं मन र मस्तिष्कमा राखेर नीति र कार्यक्रम तय गरी नतिजा-उन्मुख कार्यान्वयनमा जोड दिन सक्नुपर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्री

- <https://www.parliament.uk/about/living-heritage/transformingsociety/electionsvoting/chartists/overview/originsofparliament/>
- <https://www.parliament.uk/about/living-heritage/transformingsociety/electionsvoting/chartists/overview/demandparticipation/>
- https://libcom.org/files/Petr_Kropotkin_The_Great_French_Revolution_1789-1793_letter.pdf
- <https://www.parliament.uk/about/living-heritage/transformingsociety/electionsvoting/chartists/overview/participationawareness/>
- <https://www.parliament.uk/about/living-heritage/transformingsociety/electionsvoting/chartists/overview/chartistmovement/>
- <https://www.archives.gov/files/press/press-kits/magna-carta/magna-carta-translation.pdf>
- <http://www.election.gov.np/election/np/nepali-electoral-history-66.html>
- <http://ecssba.rutgers.edu/docs/seneca.html>

- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३,
- नेपालको संविधान, २०४७
- नेपालको संविधान (२०७२),
- जनताको बहुदलिय जनवाद, नेपाली क्रान्तिको कार्यक्रम, २०४९
- संसद सचिवालयको प्रकाशन र सूचनाहरु
- निर्वाचन आयोगका प्रकाशनहरु
- स्थानीय तह निर्वाचन ऐन, २०७३

संसदमा जेण्डर भूमिका

माननीय विन्दा पाण्डे

पृष्ठभूमि

नेपालमा संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको स्थापनासँगै हाम्रो जनप्रतिनिधिमूलक संस्थामा महिलाको सहभागिताले अग्रगामी छलाङ्ग मारेको छ । नीति निर्माणको उच्च थलो व्यवस्थापिका-संसदमा वि.सं. २०६३ मा पुनर्स्थापित हुँदासम्म जम्मा १२ जना महिला सांसद रहेका थिए । यो संख्या २०६३ माघमा अन्तरिम व्यवस्थापिका-संसद गठन हुँदा ५७ पुग्यो । २०६३ जेठ १६ गते तत्कालीन सांसद विद्यादेवी भण्डारीको प्रस्ताव र कमला पन्त लगायतको समर्थनमा दर्ता भई सर्वसम्मत रूपमा पारित सार्वजनिक महत्वको प्रस्तावका आधारमा अन्तरिम संविधानमा संविधान सभा गठन गर्दा कम्तीमा एक तिहाइ महिला उम्मेदवार हुनुपर्ने प्रावधान राख्यो । समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली अन्तर्गत निर्वाचित हुने सभासदमा महिला-पुरुष सहभागिता आधाआधा हुनुपर्ने प्रावधान सम्बन्धित ऐनमा व्यवस्था भयो, जसका कारण २०६४ को पहिलो संविधान सभामा ३४ प्रतिशत महिला निर्वाचित भए । दोस्रो संविधान सभा (२०७०) मा प्रत्यक्ष निर्वाचनमा विजयी हुने महिलाको संख्या कम भएको कारण यो संख्या २९ प्रतिशतमा झन्यो ।

तर २०७२ को संविधानमा उम्मेदवारमा होइन, नतिजामा एक तिहाइ महिला सहभागिता अनिवार्य हुनुपर्ने प्रस्ताव थियो । तर यो प्रावधान पारित गर्ने समयमा पुनः विद्यादेवी भण्डारीको हस्तक्षेप महत्वपूर्ण रहन पुग्यो । शीर्ष नेताहरूको बैठकमा तत्कालीन नेकपा एमालेको उपाध्यक्षको हैसियतमा अन्तिम निर्णय गर्ने ठाउँमा उहाँले राख्नुभएको अडान र हस्तक्षेप निर्णायक बन्न पुग्यो । त्यही व्यवस्था अनुसार २०७४ को निर्वाचनपछि संघीय र प्रादेशिक संसदमा एक तिहाइ महिला सहभागिता हुन पुग्यो । स्थानिय तहको सन्दर्भमा हरेक वडामा कम्तीमा २ जना महिला सदस्य हुनुपर्ने संवैधानिक व्यवस्था र प्रमुख-उपप्रमुखमा एकजना महिला उम्मेदवार हुनुपर्ने कानूनी व्यवस्था भएका कारण स्थानीय तहमा ४१ प्रतिशतभन्दा बढी महिलाको उपस्थिति रहन पुग्यो । जननिर्वाचित निकायमा महिलाको यो सहभागिता दक्षिण एसियामा मात्र होइन, कतिपय विकसित र लामो समयदेखि लोकतान्त्रिक अभ्यास गर्दै आएका मुलुकका लागि समेत अनुकरणीय बनेको छ ।

उपस्थितिको कुरामा मात्र होइन, संविधान सभा र संसदमा हुने छलफलमा सहभागी हुने कुरामा पनि महिलाको सहभागिता उल्लेखनीय रहेको छ । २०६४ मा गठन भएको पहिलो संविधान सभाका विषयगत समितिहरूका प्रतिवेदनहरू सदनमा छलफल हुने क्रममा महिलाहरूको सहभागिता ३४.३६

सदस्य, प्रतिनिधि सभा

प्रतिशत रहेको थियो । दोस्रो संविधान सभाले पहिलो संविधान सभाले तयार गरेको विषयगत समितिमा मस्यौदाहरूमा छलफल गरेको थियो । उक्त छलफलमा सहमति हुन नसकेका विषयहरू संवैधानिक राजनीतिक संवाद तथा सहमति समितिमा छलफल गरी तयार गरिएको मस्यौदामाथि पुनः छलफल भयो र उक्त छलफलमा समेत आएको सुझावलाई समावेश गरी नागरिकको सुझाव संकलनमा जानुपूर्व प्रारम्भिक मस्यौदामा छलफल गरिएको थियो । नागरिकको सुझावलाई समावेश गरेर ल्याइएको मस्यौदामा पुनः छलफल गरिएको थियो । अन्ततः संविधान घोषणाको तयारीको सन्दर्भमा मस्यौदा संविधानमाथि धारागत रूपमा छलफल गरियो । यो सबै प्रक्रियामा महिलाको सहभागिता २९.२५ प्रतिशत रहेको कुरा आँकडाले देखाउँदछ ।

आज संविधानमा जे-जति अधिकारहरू सुरक्षित भएका छन्, यसका पछाडि पहिलो संविधान सभादेखि संविधानको धाराहरूमाथि छलफल हुँदासम्मको अवस्थामा निरन्तर खबरदारी र हस्तक्षेपको भूमिका नकार्न मिल्दैन, सकिँदैन र हुँदैन भन्ने कुरामा स्पष्ट हुन जरूरी छ । साथै यी उपलब्धिका पछाडि पहिलो संविधान सभामा सबै दलका महिला सभासदहरूको एकीकृत पहलका लागि महिला ककसले खेलेको भूमिका र दलको अन्तिम निर्णय गर्ने तहमा महिलाको उपस्थिति र निर्णायक हस्तक्षेप स्मरणीय र उल्लेखनीय दुवै रहे ।

संसदमा महिला नेतृत्व

संसदपछि संसदिय गतिविधिको अर्को महत्वपूर्ण संरचना भनेको संसदीय समिति हो । पहिलो पटक पहिलो संविधान सभामा २४ वटा समितिमध्ये ८ वटा अर्थात् ३३ प्रतिशत समितिको नेतृत्व गर्ने अवसर महिलाले पाए, जसले पुरुष नेतृत्वमा रहेको कुनै पनि समितिले भन्दा कम काम गरेन । बरु महिला नेतृत्वमा रहेका समितिको काम अन्यको भन्दा राम्रो रहेको आम धारणा सुन्न पाइन्छ । हालको संविधानको मूल मस्यौदा त्यही कालमा भएको थियो । तत्कालीन नेकपा एमालेले संविधान सभाको बारेमा तयार गरेको श्वेतपत्रमा उल्लेख नै गरिएको छ, कतिपय सभासदहरू छोटो समयमा साक्षर भन्ने, कम्प्युटर लगायत प्रविधिको ज्ञान हासिल गर्ने, भाषा सिक्ने र आफ्नो समुदायको पक्षमा बुलन्द पैरवी गर्ने काम गरे । महिला सभासदहरूले नेतृत्व गरेका संविधान सभाको समितिहरूको कार्यसम्पादन तुलनात्मक रूपमा राम्रो रह्यो (पेज ११४) । यस भनाइले पनि महिलाहरूले अवसर पाए भने अरु सरह काम गर्न सक्छन् र उनीहरूको भूमिका कमजोर रहेन भन्ने कुराको उदाहरण स्थापित गरेको छ ।

दोस्रो संविधान सभाका समितिहरूको नेतृत्वमा महिलाको उपस्थिति समानुपातिक रहन सकेन । तर २०७४ को निर्वाचनपछि संसदिय समितिको नेतृत्वमा ५५ प्रतिशत महिला निर्वाचित भएका छन् ।

संसदको सबैभन्दा महत्वपूर्ण पद भनेको सभामुख हो । जहाँ २०७२ पछि ओनसरी घर्तीले पहिलो महिला सभामुख हुने अवसर पाउनु भयो । त्यस बाहेकका अधिकांश संसद र सभामा महिलाको भूमिका उपप्रमुखको रूपमा नै रहँदै आएको छ । तर फरक परिस्थिति सिर्जना भएर सभामुखको पुनः निर्वाचन गर्नुपर्ने अवस्था आएको वर्तमानमा उपसभामुख नै सभामुखको पहिलो हकदार हो भन्ने तर्क बलियो ढंगले उठिरहेको छ । राजनीतिक नेतृत्व महिला नेतृत्व स्वीकार गर्न कति तयार हुन्छ भन्ने कुराले नै अबको सभामुख को हुने ? भन्ने विषयको निको ल गर्नैछ ।

संसदीय दलको नेतृत्व

संसदभित्र कसलाई के जिम्मेवारी दिने भन्ने बारेमा निर्णय गर्ने काम मूलतः दलको नेता, उपनेता र प्रमुख सचेतकको हुने गर्दछ । आजका मितिसम्म कुनै पनि प्रमुख दलले यी पदमा महिलालाई भूमिका दिएको इतिहास छैन । पहिलो संविधान सभामा सबै दलको सचेतकमा महिला निर्वाचित भए भने दोस्रोमा त्यसो पनि हुन सकेन । अहिले पुनः मुख्य दलका सचेतकमा महिला निर्वाचित भएका छन् । जति क्षमता भए पनि वा पुरानो भए पनि महिलालाई सहज रूपमा सचेतकभन्दा माथिको जिम्मेवारी दिने चेत दलहरूभित्र आइसकेको अवस्था छैन ।

तर संसदभित्र होस् वा बाहिर सञ्चार जगतमा, प्रायः हरेक सन्दर्भमा सांसदको भूमिकाको चर्चा गर्दा महिलाको भूमिका के र कस्तो रह्यो ? भन्ने विषयलाई अगाडि सारिन्छ । अझै पनि आमसञ्चार जगत, राजनीतिक दल र समाजमा पनि यो प्रश्न गर्ने क्रम निरन्तर जारी छ । प्रश्न गर्नु र चासो राख्नु सकारात्मक हो । तर यस्तो प्रश्न वा चासो महिलाका बारेमा मात्र राखिनु र संसदमा पुरुषको भूमिकाको बारेमा चासोपूर्ण रूपमा प्रश्न नगरिनु वा उनीहरूलाई पनि आफ्नो भूमिकाप्रति सजग गराइरहनु आवश्यक छ वा छैन ? अझ महत्वपूर्ण विषयमा अग्रलहरमा रहने नेतृत्व पंक्तिको उदासीनताको बारेमा प्रश्न उठाइनुपर्छ वा पर्दैन ? आज यो प्रश्न उठ्न थालेको छ । हरेक ठाउँमा महिलाको बारेमा मात्र प्रश्न खडा गरिनुको पछाडि पुरुषसत्ता अर्थात् पुरुषप्रधान मानसिकताको प्रभाव रहेको हो ? जसले पुरुष हुनुलाई नै सक्षमताको आधार मान्दछ र उसले सम्बन्धित क्षेत्रमा गर्नुपर्ने काम कति निर्वाह गर्नु वा जिम्मेवारी कति पूरा गर्नु भन्ने बारेमा खासै प्रश्न उठाउँदैन । २०७० मा निर्वाचित दोस्रो संविधान सभामा कसको भूमिका कस्तो रह्यो, प्रत्यक्ष जानकारी भएन । तर पहिलो संविधान सभामा संसदको डायसमा एकपटक पनि नउभिईकन चार वर्ष बिताउने सदस्य महिला थिएनन् । तर ती व्यक्तिको बारेमा न त दलमा कुरा उठ्यो । न पत्रकारले नै चासो राखेर बाहिर ल्याए । तर त्यतिखेर पनि सधैँभरि प्रश्न महिलाको भूमिका र पृष्ठभूमिका बारेमा नै उठाइयो र यो क्रम अहिले पनि जारी छ । यही प्रश्नले यस पटक संसदमा महिला र पुरुषको सहभागिताको विश्लेषण गर्न उत्प्रेरित गर्यो । त्यसैको परिणाम पनि हो यो लेखनी ।

संसदभित्र जेण्डर सहभागिता

सांसदको भूमिका र क्षमता बढाउने नाममा संसद सचिवालयबाट समेत महिला केन्द्रित गतिविधि हुन थालेपछि प्रश्न उठ्यो के महिलाको मात्र भूमिका र क्षमता कमजोर हो ? पुरुष सांसदको भूमिका बढाउन जरूरी छैन ? महिला र पुरुष समान रूपमा सबैको जनप्रतिनिधि भएपछि बोल्ने अवसर मात्र होइन, क्षमता अभिवृद्धिको लागि गरिने गतिविधिमा पनि समान रूपमा सहभागी गराउनु पर्दैन ? लगायतको प्रश्न उठ्नु स्वभाविकै थियो र उठ्यो पनि । यिनै प्रश्नहरूको उत्तर खोज्ने क्रममा खास गरी वर्तमान प्रतिनिधि सभामा महिला र पुरुषको सहभागिता कस्तो रह्यो भन्ने सन्दर्भमा तथ्याङ्कमा उभिएर विश्लेषण गर्नु सान्दर्भिक लागेकोले चालू संसदको दोस्रो, तेस्रो र चौथो अधिवेशनमा महिला र पुरुषको सहभागिताको तालिकाको आधारमा यो विश्लेषण गरिएको छ । यसो गर्ने सन्दर्भमा एक पटक विगतमा पनि हेरौं न । संविधान बनाउने प्रक्रियामा चाहिँ महिलाको भूमिका कस्तो रहेछ त भन्ने चासो बढेको कारण पहिलो र दोस्रो संविधान सभामा रहेको महिलाको उपस्थिति र संविधान बनाउने प्रक्रियामा उनीहरूको सहभागिता पनि यहाँ हेर्ने प्रयत्न गरिएको छ ।

प्रतिनिधि सभामा सांसदको भूमिका (२०७४)

वर्तमान संसदको निर्वाचन भइसकेपछि खास गरी संसदमा हुने गतिविधि जस्तै: शून्य समय, विशेष समय, सरकारको नीति कार्यक्रम, वार्षिक बजेट र विधेयकमाथि विचार राख्ने र प्रस्तावहरू दर्ता गरी त्यसमाथि छलफलको प्रक्रिया अगाडि बढाउँदा सहभागिताको अवस्थाको बारेमा तथ्यगत आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

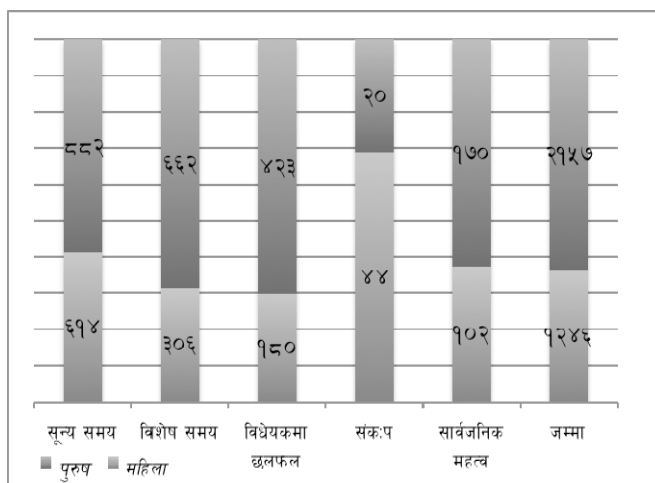
शून्य समय: संसदमा सबै सदस्यले समान हैसियतमा प्राप्त गर्ने समय शून्य समय हो, जसमा क्रमसंख्या अनुसार आफ्नो पालो परेको दिन सबैले एक मिनेटको अवधिमा आफूले चाहेको विषयमा संसदमा कुरा राख्न पाउँदछन् । यस अवधिमा शून्य समयको उपयोग महिलाहरूले भरपुर रूपमा गरेको पाइन्छ । शून्य समयको उपयोग गर्ने क्रममा महिला सहभागिता ४०.७ र पुरुषको ५९.३ प्रतिशत रहेको छ । यो संख्याले प्रश्न गर्छ, ६७ प्रतिशत पुरुष सांसदमा आफ्नो समयको उपयोग गर्ने किन ६० प्रतिशतभन्दा कम छ ?

विशेष समय: पार्टीलाई छुट्याइएको समयबाट प्रमुख सचेतक-सचेतकसँग माग गरेर समय सन्दर्भका विभिन्न विषयको उठान गर्ने काम विशेष समयमा गरिन्छ । यो सबै सदस्यले समान रूपमा नभएर पहुँचका आधारमा समेत पाइने समय हो । यसमा पनि महिलाको सहभागिता ३२ प्रतिशत अर्थात् झण्डै सदस्य संख्याको अनुपातमा छ ।

विचार गरियोस्: विधेयकमाथिको छलफलमा आफ्नो विचार राख्ने काम सांसदको मुख्य दायित्व र भूमिका दुवै हो । हालसम्म संसदमा ५७ वटा विधेयकमाथि विचार गरियोस् भन्ने छलफल भएको छ । त्यसमा विषयको बारेमा जानकारी र विगतको अनुभवले पनि यस विषयमा बोल्ने कुरामा फरक पार्दछ । पुरुषको तुलनामा धेरै महिलाहरू पहिलो पटक संसदमा आएका छन् भने अर्कातर्फ एकैदिनमा धेरैवटा विधेयकमाथि विचार गरियोस् भन्ने छलफल हुने काम दोस्रो अधिवेशनमा एकदमै धेरै भएको थियो । त्यसका वावजुद पनि विधेयकमाथि विचार राख्ने क्रममा महिलाको झण्डै ३० र पुरुषको ७० प्रतिशत सहभागिता रहेको छ । व्यक्तिगत पृष्ठभूमिका आधारमा यसलाई कमजोर सहभागिता भन्न मिल्दैन ।

तालिका नं. १: संसदको नियमित छलफलका विषयमा लैङ्गिक सहभागिता

संसदको अधिवेशन	दोस्रो अधिवेशन		तेस्रो अधिवेशन		चौथो अधिवेशन		जम्मा		
	जम्मा	महिला	जम्मा	महिला	जम्मा	महिला	जम्मा	महिला	प्रतिशत
छलफलको विषय									
शून्य समय	४८६	१८८	४८६	१९७	५२४	२२९	१४९६	६१४	४१.०४
विशेष समय	३४९	१०९	३६०	११७	२५९	८०	९६८	३०६	३१.६१
विधेयकमा छलफल (विधेयक २१, २१ र १७)	२५४	९५	१७८	४१	१७१	४४	६०३	१८०	२९.८५
संकल्प प्रस्ताव	६४	४४					६४	४४	६८.७५
सार्वजनिक महत्वको प्रस्ताव (३, २, १)	१४६	५५	५६	२३	७०	२४	२७२	१०२	३७.५०
जम्मा वक्ता	१२९९	४९१	१०८०	३७८	१०२४	३७७	३४०३	१२४६	३६.६१

प्रस्तावहरू: संसदमा विभिन्न प्रस्ताव दर्ता गराएर छलफल गराउने प्रावधान छ । त्यसमध्ये सबैभन्दा महत्वपूर्ण प्रस्ताव संकल्प प्रस्ताव हो, जसको हैसियत कानून सरह हुन्छ । तीनवटा अधिवेशनको अवधिमा महिला विरुद्ध हिसाको विषयमा राखिएको एउटा संकल्प प्रस्तावमा छलफल भएको छ । कानून सरहको मान्यता राख्ने प्रस्तावमा छलफल हुँदा सहभागी हुने दुई तिहाइ संख्या महिला सांसदको थियो । अझ विडम्बना त सबैभन्दा महत्वपूर्ण मानिने संकल्प प्रस्तावमाथि बोल्ने वक्ताको सूचीमा राष्ट्रिय दलका अधिल्लो लाइनमा बस्ने एकजना सांसद पनि सहभागी रहेनन् । यस बारेमा सञ्चार जगतले पनि मौनता नै साँध्यो ।

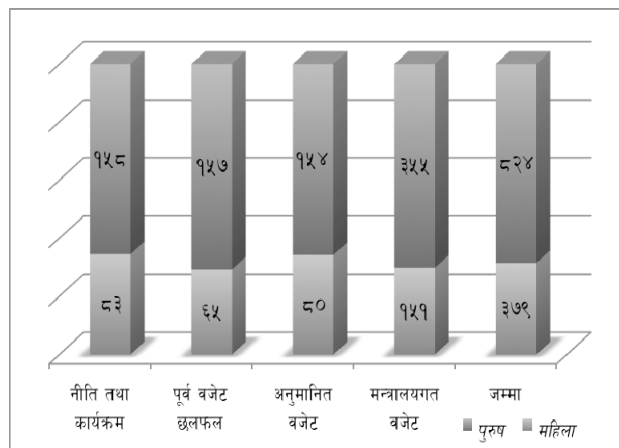
यस अवधिमा ६ वटा जरूरी सर्वाजनिक महत्वको प्रस्तावमाथि छलफल भयो । जनताको जरूरी सरोकारको विषयमा बोल्ने सांसदमध्ये महिला ३७.५ र पुरुष ६२.५ प्रतिशत रहे । यस

अवधिमा जति प्रश्नहरू दर्ता गरिए र संसदमा सोधिए, त्यसमा पनि जेण्डर अनुपातमा पुरुषहरूभन्दा महिलाहरूको अग्रता रहेको छ ।

संसदको अर्को असाध्यै महत्वपूर्ण छलफल भनेको सरकारको नीति तथा कार्यक्रम र अनुमानित बजेटको प्रस्तावमाथि हुने छलफल हो, जुन वर्षको एकपटक हुन्छ, जसलाई बजेट अधिवेशन अर्थात् वर्षे अधिवेशन पनि भनिन्छ । यस विषयमा बोलनका लागि पार्टीगत रूपमा तोकिएको समयबाट दलको अनुमति पाउनुपर्दछ । विगत दुईवटा अधिवेशनमा सरकारको नीति तथा कार्यक्रम र अनुमानित बजेटमा विचार राख्ने महिलाको संख्या ३४ प्रतिशतभन्दा बढी छ भने दुई तिहाइ पुरुषको संख्या ६६ प्रतिशतभन्दा कम छ । यस रूपमा हेर्दा कुनै पनि कोणबाट संसदमा महिलाको भूमिका कमजोर छ भन्नै सकिँदैन, न त उनीहरूको क्षमताको बारेमा बारम्बार प्रश्न उठाउनु न्यायसंगत देखिन्छ ।

तालिका नं. २: नीति कार्यक्रम र बजेटमाथिको छलफल

संसदको अधिवेशन	दोस्रो अधिवेशन			चौथो अधिवेशन		
	जम्मा वक्ता	महिला वक्ता	प्रतिशत	जम्मा वक्ता	महिला वक्ता	प्रतिशत
नीति तथा कार्यक्रम	८५	२७	३१.८	१५६	५६	३५.९०
पूर्व बजेट छलफल	१११	३३	२९.७३	१११	३२	२८.८३
अनुमानित बजेट	११७	४०	३४.२	११७	४०	३४.१९
मन्त्रालयगत बजेट	२९२	८७	२९.८	२१४	६४	२९.९१
जम्मा	६०५	१८७	३०.९१	५९८	१९२	३२.११

माथिको तथ्याङ्कको आधारमा हेर्दा प्रतिनिधि सभामा गत तीनवटा अधिवेशनमा भएका कुनै पनि सन्दर्भको छलफलमा महिलाको सहभागिता गर्व गर्न सकिने तहमा छ भन्दा अत्युक्ति हुँदैन ।

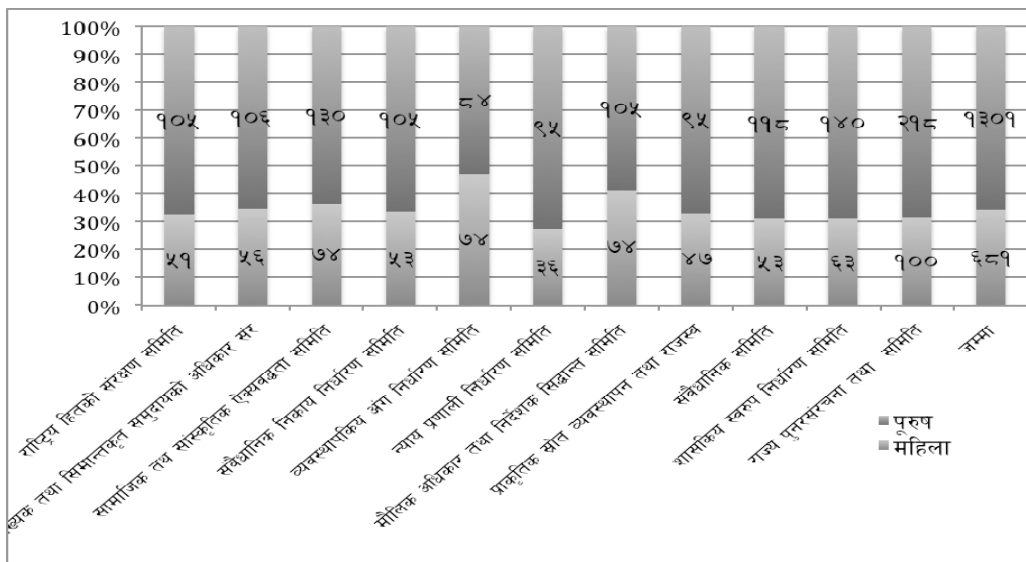
पहिलो संविधान सभा

२०६४ मा गठित संविधान सभामा पहिलो पटक महिलाको तेत्तीस प्रतिशत सहभागिता हुन पुग्यो, जहाँ ६०१ जना सभासदमा १९७ जना महिलाहरू थिए । आन्दोलनको रापताप कायम रहेको कारण त्यतिखेर महिलालाई जिम्मेवारी दिने काममा राजनीतिक दलहरू केही उदार देखिएका थिए । जसका कारण संविधान सभातर्फ रहेका १४ मध्ये ४ र व्यवस्थापिकातर्फ १० मध्ये ४ वटा समितिको नेतृत्व महिलाले पाएका थिए । त्यतिखेर महिला सभासदले मौलिक अधिकार तथा निर्देशक सिद्धान्त समिति, प्राकृतिक स्रोत तथा राजस्व बाँडफाँड समिति, सामाजिक-सांस्कृतिक ऐक्यबद्धता र नागरिक सम्बन्ध समितिको नेतृत्वमा रहेर आफ्नो भूमिका निर्वाह गरेका थिए ।

त्यसपछि सबै समितिको मस्यौदा मूल सभामा छलफल हुने क्रममा पनि महिलाहरूको सशक्त सहभागिता थियो । औसतमा संविधान सभामा रहेको उपस्थितिभन्दा राम्रो संख्यामा उनीहरूको मस्यौदामाथिको छलफलमा सहभागिता रहेको थियो । आफ्नो जीवनसँग जोडिएका मौलिक अधिकार, सामाजिक सांस्कृतिक ऐक्यबद्धता मात्र होइन, भविष्यको संसदमा सहभागिताको सुनिश्चित गर्ने व्यवस्थापिकीय अङ्ग निर्धारण, सीमान्तकृत समुदायको अधिकार संरक्षण जस्ता विषयमा उपस्थितिभन्दा बढी संख्यामा महिलाहरूको सहभागिता रहेको थियो । यसले पनि देखाउँछ कि महिलाहरू संविधान सभामा भौतिक उपस्थिति मात्र होइन, नयाँ संविधानमा समावेश गरिनुपर्ने विषयको बारेमा समेत आफ्नो सशक्त हस्तक्षेप गर्ने काममा सक्रिय थिए । यसको विवरण तालिका नं. ३ मा समावेश छ ।

तालिका नं. ३: पहिलो संविधान सभाले तयार गरेका मस्यौदा प्रतिवेदनमाथिको छलफल

समितिको नाम	छलफलमा सहभागिता			
	जम्मा	महिला	पुरुष	महिला प्रतिशत
राष्ट्रिय हितको संरक्षण समिति	१५६	५१	१०५	३२.६९
अल्पसंख्यक तथा सीमान्तकृत समुदायको हक र अधिकार संरक्षण समिति	१६२	५६	१०६	३४.५७
सांस्कृतिक तथा सामाजिक ऐक्यबद्धताको आधार निर्धारण समिति	२०४	७४	१३०	३६.२७
संवैधानिक निकायको संरचना निर्धारण समिति	१५८	५३	१०५	३३.५४
व्यवस्थापिकीय अङ्गको स्वरूप निर्धारण समिति	१५८	७४	८४	४६.८४
न्याय प्रणाली सम्बन्धी समिति	१३१	३६	९५	२७.४८
मौलिक अधिकार तथा निर्देशक सिद्धान्त समिति	१७९	७४	१०५	४१.३४
प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन तथा राजस्व बाँडफाँड सम्बन्धी समिति	१४२	४७	९५	३३.१०
संवैधानिक समिति	१७१	५३	११८	३०.९९
शासकीय स्वरूप निर्धारण समिति	२०३	६३	१४०	३१.०३
राज्यको पुनर्संरचना तथा राज्यशक्तिको बाँडफाँड समिति	३१८	१००	२१८	३१.४५
जम्मा	१९८२	६८१	१३०१	३४.३६

२०७० मंसिर ४ गते दोस्रो संविधान सभाको निर्वाचन भयो । यसपटक ६०१ जनाको संविधान सभामा १७५ जना मात्र महिला सहभागिता रह्यो, जुन जम्मा सदस्य संख्याको २९.१ प्रतिशत थियो । यो पहिलो संविधान सभाको भन्दा कम संख्या हो । यसको कारण प्रत्यक्ष निर्वाचनबाट निर्वाचित हुने महिलाको संख्या कम हुनु हो भनिए पनि दलहरूले चाहँदा समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीमा दिइएको १० प्रतिशत संख्याको लचकतालाई प्रयोग गर्न सकिन्थ्यो र एक तिहाइ महिला सहभागिता पुऱ्याउन सकिन्थ्यो । तर त्यसो गरिएन । परिणामस्वरूप महिला सहभागिता पहिलो संविधान सभामा भन्दा कम हुन गयो ।

संविधान सभाभित्र भएको छलफल र बहसमा महिलाको सहभागिता कम भएन । जति प्रतिशतमा उपस्थिति थियो, आमरूपमा भन्दा त्यो भन्दा बढी प्रतिशत सहभागिता छलफलको क्रममा रहन गयो । पहिलो संविधान सभाले तयार गरेको मस्यौदाका सहमति र असहमतिका बुँदामा आधारित भएर गरिएको छलफलमा ३०.१५ प्रतिशत औसत महिला सहभागिता रहेको थियो । विषयगत रूपमा हेर्दा महिला र सीमान्तकृत समुदायसँग सरोकार राख्ने विषय मौलिक अधिकार, संवैधानिक निकाय निर्धारण, सामाजिक सांस्कृतिक ऐक्यबद्धता र बढी चर्चित राज्यको पुनर्संरचना सम्बन्धी विषयमा महिलाको बढी सहभागिता रह्यो । विभिन्न विषयमा महिला र पुरुषको सहभागिताको संख्या र प्रतिशत तलको तालिका नं. ४ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ४ दोस्रो संविधान सभामा पहिलो संविधान सभाले तयार गरेको मस्यौदा प्रतिवेदनमाथिको छलफल

छलफल गरिएको मस्यौदा प्रतिवेदन	छलफलमा सहभागिता			
	जम्मा	महिला	पुरुष	महिला प्रतिशत
प्राकृतिक स्रोत, आर्थिक अधिकार र राजस्व बाँडफाँड समिति र राष्ट्रिय हित संरक्षण समितिको सहमतिका बुँदा	१४४	३४	११०	२३.६१
राष्ट्रिय हित संरक्षण समितिको असहमतिका बुँदा	९८	२४	७४	२४.४९
न्याय प्रणाली सम्बन्धी समितिको प्रतिवेदन	१४१	३७	१०४	२६.२४
राज्यको पुनर्संरचना र राज्यशक्तिको बाँडफाँड समितिको सहमतिका बुँदा	१८६	४५	१४१	२४.१९
राज्यको पुनर्संरचना र राज्यशक्तिको बाँडफाँड समितिको प्रतिवेदनमाथिको असहमतिका बुँदा	२०३	६८	१३५	३३.५०
मौलिक अधिकार तथा निर्देशक सिद्धान्त समितिको प्रतिवेदन	२५१	९५	१५६	३७.८५
व्यवस्थापिकीय स्वरूप निर्धारण समितिको प्रतिवेदन	१४६	४३	१०३	२९.४५
शासकीय स्वरूप समितिको प्रतिवेदन	२३६	६९	१६७	२९.२४
सांस्कृतिक र सामाजिक ऐक्यबद्धताको आधार निर्धारण र अल्पसंख्यक तथा सीमान्तकृत समुदायको हक र अधिकार संरक्षण समितिको प्रतिवेदन	१२५	४२	८३	३३.६०
संवैधानिक निकायको संरचना निर्धारण तथा संवैधानिक समितिको प्रतिवेदन	११२	३८	७४	३३.९३
जम्मा	१६४२	४९५	११४७	३०.१५

स्रोत: बैठकको कारवाहीको संक्षिप्त विवरण (२०७०-७२), सूचनापत्र-२

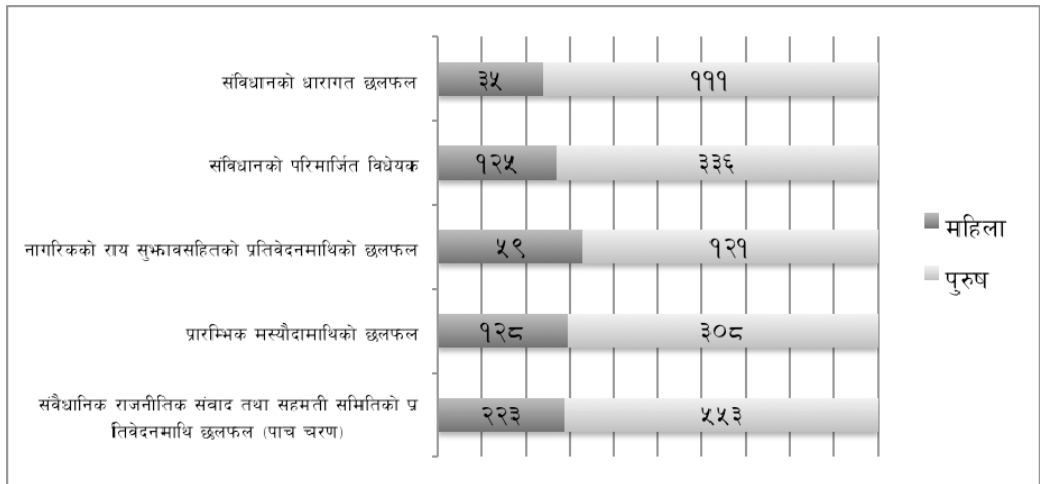
पहिलो संविधान सभाले तयार गरेको समितिगत मस्यौदामा रहेका सहमति र असहमतिका बुँदामाथिको छलफल सकिएपछि संविधान सभाबाट पारित सबै दस्तावेजलाई संवैधानिक-राजनीतिक संवाद तथा सहमति समितिमा पठाइएको थियो । उक्त समितिमा सहमतिको प्रयत्नपछि प्रस्तुत मस्यौदामाथि छलफलमा सहभागी ७७६ जनामध्ये २२३ अर्थात् २८.७४ प्रतिशत महिला थिए । उक्त छलफलपछि मस्यौदा समितिमा पठाइएको दस्तावेजहरू मस्यौदाका रूपमा संविधान सभामा प्रस्तुत गरिएको संविधानको प्रारम्भिक मस्यौदामाथिको छलफलमा २९.३६ प्रतिशत महिला सहभागी रहेका थिए ।

छलफलमा आएका आधारभूत विषय समेतलाई समावेश गरी राजपत्रमा प्रकाशित गरेर नागरिकको बीचमा सुझाव संकलन गरी ल्याएका विचारहरूको रूपमा तयार गरिएको प्रतिवेदनमाथि छलफल गर्ने क्रममा झण्डै ३३ प्रतिशत महिला सहभागी भएका थिए । छलफलपछि पुनः मस्यौदा समितिमा पठाइएको प्रतिवेदनका सहमतिका बुँदालाई समेत समावेश गरी तयार गरिएको संविधानको परिमार्जित विधेयक र संविधानको धारागत छलफल भइरहँदा अलिकति असहज अवस्था थियो, त्यसमा सहभागी हुने महिलाको संख्या उपस्थितिको अनुपातमा केही कम रहेको थियो । संवैधानिक-राजनीतिक संवाद तथा सहमति समिति, मस्यौदा समिति र नागरिक सुझाव संकलन समितिले तयार गरेका प्रतिवेदनहरूमाथिको छलफलको विवरण तालिका नं. ५ मा समावेश गरिएको छ ।

तालिका नं. ५, संवैधानिक राजनीतिक संवाद तथा सहमति समिति, मस्यौदा समिति र नागरिक सुझाव समितिको प्रतिवेदनमाथिको छलफल

छलफलको विषय	छलफलमा सहभागिता			
	जम्मा	महिला	पुरुष	महिला प्रतिशत
संवैधानिक-राजनीतिक संवाद तथा सहमति समितिको प्रतिवेदनमाथि छलफल (पाँच चरण)	७७६	२२३	५५३	२८.७४
प्रारम्भिक मस्यौदामाथिको छलफल	४३६	१२८	३०८	२९.३६
नागरिकको राय-सुझाव सहितको प्रतिवेदनमाथिको छलफल	१८०	५९	१२१	३२.७८
संविधानको परिमार्जित विधेयक	४६१	१२५	३३६	२७.११
संविधानको धारागत छलफल	१४६	३५	१११	२३.९७

स्रोत: बैठकको कारवाहीको संक्षिप्त विवरण (२०७०-७२), सूचनापत्र-२

यसरी विभिन्न चरणमा संविधान सभामा निरन्तर भएको छलफलमा महिलाहरूको भूमिका उल्लेखनीय रहँदै आएको छ । संविधान निर्माणको अन्तिम चरणमा मत विभाजनका रूपमा भएको मतदान गरी पारित गर्ने क्रममा जम्मा खसेको ५३२ मतमध्ये पक्षमा ५०७ अर्थात् समग्रमा ९५ प्रतिशत मतका साथ संविधान पारित भएको थियो । उक्त मतदानमा २५ जना सभासदले विपक्षमा मतदान गरेका थिए ।

निष्कर्ष

नेपालको संसदिय अभ्यासलाई हेर्दा महिला सहभागिता संख्यात्मक रूपमा वृद्धि हुँदै आएको छ । जुन अनुपातमा उनीहरूको संसदमा सहभागिता रह्यो, संसदीय गतिविधिमा हुने सहभागिता र हस्तक्षेपकारी भूमिका त्यो भन्दा राम्रो रहँदै आएको छ भन्ने कुरा तथ्यले देखाउँदछ । दलको अनुमतिमा बोलन पाउने समय बाहेक आफ्नो स्वनिर्णयले उपयोग गर्न पाउने समयको सदुपयोगमा महिला अनुपात उपस्थितिभन्दा धेरै अगाडि रहेको कुरा वर्तमान संसदको तीनवटा अधिवेशनको आँकडा मात्र हेर्दा पनि देखिन्छ ।

विगतको संसदीय अभ्यासलाई हेर्दा निर्णायक ठाउँमा गरिने हस्तक्षेपका सन्दर्भमा तीनवटा कुरा महत्वपूर्ण रहेको छ । एक, महिलाहरूको राजनीतिक दलभित्रको पदीय उपस्थिति र तार्किक हस्तक्षेप । २०७२ सालमा बनेको संविधानमा निर्वाचित संस्थामा महिलाको एकतिहाइ सहभागिता सुनिश्चित गर्ने कुरामा यसको प्रत्यक्ष असर रह्यो । राजनीतिक दलको शीर्ष नेतृत्वले निर्णय गर्ने ठाउँमा तत्कालीन अनेमसंघको अध्यक्षको पार्टी उपाध्यक्षको रूपमा निर्णायक पहुँच थिएन भने सायद त्यो हस्तक्षेप पनि सम्भव थिएन र संवैधानिक रूपमा आज उपलब्ध नतिजा खास गरेर एक तिहाइ महिला सहभागिताको प्रावधान नरहन पनि सक्दथ्यो ।

दोस्रो, साझा विषयमा दलगत दायराभन्दा फराकिलो महिला एकता र ऐक्यबद्धता । २०६३ मा महिला अधिकारको बारेमा प्रस्ताव दर्ता गरी पारित गर्दा होस् वा पहिलो संविधान सभामा समानताको मुद्दालाई मस्यौदामा समावेश गर्ने सन्दर्भमा होस्, महिला सांसद समूहको पहल र महिला सांसदको एकताको बल समानताको अभियानलाई निर्णायक र प्रभावकारी बनाउने काममा महत्वपूर्ण रहन गयो । साझा विषयमा फराकिलो एकताले दिएको त्यो नतिजालाई आगामी दिनमा शिक्षाको रूपमा व्यवहार गर्न सक्नु आजको आवश्यकता बनेको छ । अन्यथा बनेका कानून र प्राप्त उपलब्धि समेत निष्प्रभावी बन्ने खतरा कायम छ ।

तेस्रो, राजनीतिक दलभित्रको सामाजिक-सांस्कृतिक रूपान्तरण । दलहरू आफैँले जबसम्म बहुसंख्यामा रहेर पनि किनारामा पारिएका समुदायको सहभागितालाई लोकतन्त्रको अनिवार्य आवश्यकताको रूपमा ग्रहण गर्दै हरेक निर्णायक निकाय र प्रक्रियामा अर्थपूर्ण सहभागिता गराउन सक्दैन, तबसम्म वर्तमानको सपनामय लक्ष्य “समृद्ध नेपाल र सुखी नेपाली” को मूर्तता सम्भव छैन । समृद्धि आर्थिक उन्नतिको पक्ष मात्र होइन । सामाजिक-सांस्कृतिक समृद्धिका आधारभूत पक्ष सबै नागरिकलाई आफू समानको नागरिकको रूपमा हेरिने दृष्टिकोण, सम्बोधनका भाषा र गरिने व्यवहार पनि हो । सामाजिक-सांस्कृतिक क्षेत्रको रूपान्तरण विना लोकतन्त्र फस्टाउन सम्भव छैन । सामन्तवादी राज्यव्यवस्थाले सीमान्तकृत गरेको बहुसंख्यक नागरिकलाई समाजवाद उन्मुख संविधानको कार्यान्वयनको प्रक्रियामा पनि अनिवार्य अङ्गका रूपमा समावेश नगरी गहनाका रूपमा मात्र व्यवहार हुन थाल्यो भने त्यसले लोकतन्त्रको मर्मलाई बचाउन सक्दैन । प्राप्त उपलब्धिको संरक्षण र

सुशासनको अग्रगामी यात्राका लागि स्थापित नीति र कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन अनिवार्य छ भन्ने कुरालाई राजनीतिक दलहरूले अनुभूतिका साथ व्यवहार गर्न जरूरी छ ।

समाज रूपान्तरणको प्रमुख संस्थाको रूपमा राजनीतिक दलहरू आफू कानूनसम्मत रूपमा “रोल मोडल” बन्न सके मात्र राज्य संयन्त्रका अरू अङ्गहरू र समाजका सबै निकायहरू पनि त्यही गोरिटोबाट अगाडि बढ्न सक्दछन् । सुशासन र समृद्धिको अनुभूतिसँगै नागरिकहरू खुसी र सुखी हुन सक्दछन् । यसको शुरुवात कम्तीमा पनि संसदमा हैसियत प्राप्त दलहरूले आफ्नो संरचनालाई कानूनसम्मत बनाएर गर्नु जरूरी छ ।

राज्यको चौथो अङ्ग मानिएको सञ्चार जगत् लगायतका अन्य निकायहरूले पनि समाजमा सदिऔँदेखि किनारामा पारिएका समुदायहरूमाथि मात्र प्रश्न उठाएर हतोत्साही गर्ने प्रयत्न गर्नुभन्दा शक्तिमा बसेको समुदायको नबदलिएको सोच, बोली र व्यवहार बदल्न सहयोग पुग्ने गरी प्रस्तुत हुन आवश्यक छ । त्यसो गर्न सकेमा नै लोकतन्त्रको संस्थागत र दिगोपनको पक्षमा सम्बन्धित क्षेत्रको पनि योगदान पुग्ने विश्वास गर्न सकिन्छ ।

परम्पराको रूपमा स्थापित (कु) संस्कार र विभेद, बहुसंख्यक नागरिकलाई “मातहतको नागरिक” को रूपमा हेरिने पितृसत्तात्मक दृष्टिकोण र सिर्जनाका आधार श्रम र त्यस बाहेक गरीखाने वर्गप्रतिको चिन्तनमा रूपान्तरण सबैभन्दा महत्वपूर्ण पक्ष हो । यसका लागि सकारात्मक र समृद्ध सोच सहितको राजनीतिक नेतृत्व, राज्य संयन्त्र, नागरिक समाज, सञ्चार जगत् लगायत सबैले वस्तुवादी दृष्टिकोणलाई व्यावहारिक रूपमा आत्मसात् गर्दै बनाइएका नीति र विधिको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा नमुनायोग्य हुन सिर्जनशील र सकारात्मक प्रतिस्पर्धा आवश्यक छ । नीति निर्माणको शिखरमा रहेको संसद र त्यसलाई प्रभावकारिता प्रदान गर्ने राजनीतिक दलले “हरेक नागरिकले आफ्नो जीवनमा सकारात्मक परिवर्तनको अनुभूति गर्न सक्नु नै समृद्धिको जग हो” भन्ने कुरालाई सधैं आफ्नो मन र मष्तिष्कमा स्थान दिन जरूरी छ ।

सन्दर्भ सामग्री

१. नेकपा-एमाले (२०७०), संविधान सभा: गठनदेखि विघटनसम्म श्वेतपत्र, नेकपा-एमाले, बल्लु, काठमाडौँ ।
२. नेपाल सरकार (२०६३), नेपालको अन्तरिम संविधान-२०६३, नेपाल सरकार, सिंहदरवार, काठमाडौँ ।
३. नेपाल सरकार (२०७३), स्थानिय तहको निर्वाचन ऐन, नेपाल सरकार, सिंहदरवार, काठमाडौँ ।
४. नेपाल सरकार (२०७२), नेपालको संविधान, नेपाल सरकार, सिंहदरवार, काठमाडौँ ।
५. राजेन्द्र फुयाल (२०७०), संविधान सभा निर्वाचनदेखि अवसानसम्म, सांग्रिला बुक्स, काठमाडौँ ।
६. व्यवस्थापिका संसद सचिवालय (२०७०) संविधान सभा दर्पण (२०६५-६९), व्यवस्थापिका संसद सचिवालय, सिंहदरवार, काठमाडौँ ।
७. संघीय संसद सचिवालय (२०७५) प्रतिनिधि सभा दोस्रो अधिवेशन बैठकको कारवाहीको संक्षिप्त विवरण संघीय संसद सचिवालय कार्यव्यवस्था शाखा संसद् भवन, सिंहदरवार काठमाडौँ ।
८. संघीय संसद सचिवालय (२०७५) प्रतिनिधि सभा तेस्रो अधिवेशन बैठकको कारवाहीको संक्षिप्त विवरण संघीय संसद सचिवालय कार्यव्यवस्था शाखा संसद् भवन, सिंहदरवार काठमाडौँ ।

९. संघीय संसद सचिवालय (२०७५) प्रतिनिधि सभा चौथो अधिवेशन बैठकको कारवाहीको संक्षिप्त विवरण संघीय संसद सचिवालय कार्यव्यवस्था शाखा संसद् भवन, सिंहदरवार काठमाडौं ।
१०. संविधान सभा सचिवालय (२०७२) बैठकको कारवाहीको संक्षिप्त विवरण (२०७०-७२) सूचनापत्र २, संघीय संसद सचिवालय, सिंहदरवार, काठमाडौं ।
११. संविधान सभा सचिवालय, (२०६९) बैठकको कारवाहीको संक्षिप्त विवरण (२०६५-६९) सूचनापत्र २, संविधान सभा सचिवालय, कार्यव्यवस्था शाखा, सिंहदरवार, काठमाडौं ।
१२. संसद सचिवालय (२०७२) संसदमा महिला सहभागिता (२०७०-७२), संविधान सभा सचिवालय, कार्यव्यवस्था शाखा, सिंहदरवार, काठमाडौं ।
१३. संसद सचिवालय (२०७४) संसदमा महिला सहभागिता (२०१५-७४), संघीय संसद सचिवालय, सिंहदरवार, काठमाडौं ।

समृद्धिको आधार सुरक्षित र न्यायिक समाज

डा. विन्दा पाण्डे *

सारांश

जनआन्दोलन-२ को रूपमा लिइने २०६२/६३ को आन्दोलनले लैङ्गिक न्याय परिवारदेखि समाज, समुदाय र राज्य संयन्त्रका हरेक निकायसम्म ध्वनित गर्न सफल भयो । परिणाम कतिपय विषयहरू पुनर्स्थापित संसदबाट जरूरी सार्वजनिक महत्त्वको प्रस्तावको रूपमा पारित भए । त्यही भावनालाई अन्तरिम संविधानमा प्रतिबिम्बित गर्ने प्रयत्न भयो । महिलाविरुद्ध हुने हिंसालाई अपराधीकरण गर्दै पीडकलाई कडा सजायको व्यवस्था भयो । नेपालको संविधान (२०७२) मा लैङ्गिक न्यायका विषयहरू थप सूत्रबद्ध भए । समाजमा किनारा पारिएको सबैभन्दा ठूलो समुदाय महिलाको हक (धारा ३८) मा समानताका विषयहरू मापनयोग्य रूपमा नै सूत्रबद्ध भए । जसमा महिलाविरुद्ध हुने हिंसाका सन्दर्भमा धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परम्परा, प्रचलनका आधारमा हुने कुनै पनि किसिमको हिंसाजन्य कार्य वा शोषण गर्ने पीडकलाई कानूनबमोजिम दण्ड र पीडितले क्षतिपूर्ति पाउने व्यवस्था गरियो । तर, सुरक्षित समाज समृद्धिको पहिलो आधार हो र यसका लागि हिंसा गर्दिनँ, हिंसा सहन्नै र हिंसा गर्न दिन्नँ भन्ने कुरालाई निरन्तर अभियानको पक्ष हुनु र आवाज दिनु नागरिक कर्तव्य पनि हो भन्ने कुरा हरेकको सोच र व्यवहारमा स्थापित हुनु पर्दछ । जुन कार्य संविधान कार्यान्वयनको पाटो पनि हो । यसर्थ, सुरक्षित समाज समृद्धिको पहिलो आधार हो । जहाँ हरेक उमेर, लिङ्ग, वर्ग, क्षेत्र र जाति समूहका प्रत्येक नागरिकले घडी सुइँको प्रत्येक टिकटिकमा त्रास र भयमुक्त रूपमा आफूलाई सुरक्षित अनुभूत गर्न सकोस् । एक व्यक्तिले अर्को व्यक्तिलाई देख्दा आफू जस्तै नागरिकको सोच आओस् । त्यही दृष्टिकोण राखेर व्यवहार गर्न सकोस् । यो नै मानवतामा आधारित न्यायिक राज्य निर्माणको आधार हो ।

* माननीय सदस्य, प्रतिनिधि सभा

सङ्क्रमणमा कानूनी राज्य

हाम्रो समाज सदियौदेखि राज्यको कानूनभन्दा पनि धार्मिक विश्वास/नियम र सामाजिक मान्यताका आधारमा चल्दै आयो । पछिल्लो शताब्दीमा देखाउनका लागि कानून भए पनि व्यवहारमा हुकुमी शासन नै सर्वोपरि रह्यो । विगत केही दशकदेखि देशमा मूलतः कानूनी राज्यको अवधारणा प्रवेश गरेको छ । यसबीचमा थुप्रै कानूनहरू बनेका छन् । महिलाविरुद्ध हुने हिंसाका प्रकारहरू फरक भएझैं त्यसलाई सम्बोधन गर्न फरक कानून बनाइएको छ । हालसम्म मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४, घरेलु हिंसा (कसुर र सजाय) ऐन, २०६६, कार्यस्थलमा हुने यौनजन्य दुर्व्यवहार (नियन्त्रण) ऐन, २०७१, बोक्सी आरोप (कसुर र सजाय) ऐन, २०७२ र अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५ बनेका छन् । यसबाहेक देवानी र अपराधजन्य घटनालाई सम्बोधन गर्न मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ र मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ ले पनि धेरै विषयहरूलाई सम्बोधन गरेका छन् । हालैमात्र तेजाव तथा अन्य घातक रासायनिक पदार्थ (नियमन) अध्यादेश, २०७७ जारी भएको छ ।

कानून जान्दिनँ भन्न पाइँदैन भन्ने सिद्धान्त स्थापित छ । तर, वास्तविकता त्यस्तो छैन । बनेका कानूनी प्रावधानलाई आम नागरिकको पहुँचसम्म पुऱ्याउने सहज संयन्त्र बनिसकेको छैन । अर्कातर्फ, जानकार भएकाहरू पनि परम्परा र प्रचलन भन्दै व्यक्ति, परिवार र समाजको इज्जत र मर्यादाका नाममा महिलाविरुद्ध हुने हिंसा, जबरजस्ती करणी र हत्या जस्ता आपराधिक घटनामा समेत माफी मगाउने, मिलापत्र गराउने वा अपराधीसँग नै विवाह गराइदिने जस्ता कुकार्यबाट मुक्त भइसकेका छैनन् । समाजमा अझै पनि पुरुषप्रधान सामाजिक मूल्य र मान्यता व्याप्त छन् । परिणाम अपराधी (आम रूपमा पुरुष) निश्चित सजायपछि ठाडो शिर गरेर हिँड्ने र पीडित पक्ष अपराधी/दोषी झैं जीवनभर शिर निहुऱ्याएर त्रास र हतोत्साहनमा बाँच्नुपर्ने अवस्था कायम छ । यसो हुनुको कारण भनेको तुलनात्मक रूपमा पीडक पक्ष लैङ्गिक, जातीय, वर्गीय लगायत आधारमा शक्तिशाली र पीडित पक्ष कमजोर हुनु नै हो ।

समाजमा अझै पनि परम्पराको नाममा धार्मिक/सामाजिक मान्यता र प्रचलन भन्दै गरिने न्यायिक प्रक्रियाबाट राज्यको कानूनबाट चल्ने प्रक्रियामा रूपान्तरणको अवस्थालाई हेर्दा सामाजिक व्यवहार अझै पनि सङ्क्रमणकालकै अवस्थामा छ । त्यसैले यो सङ्क्रमण अन्त्य गर्दै कानूनी राज्यको मान्यतालाई पूर्ण रूपमा संस्थागत गरेर अगाडि बढ्नु अहिलेको आवश्यकता हो । यसका लागि समाजको विविधताभिन्न रहेका समुदायको संस्कार र संस्कृतिलाई सम्मान गर्दै न्यायको क्षेत्रमा राज्यको कानून नै सर्वोपरि हो भन्ने मान्यता स्थापित गर्नु र कानूनको दृष्टिले सबैलाई समान व्यवहार

गर्न सक्नु पर्दछ । यसका लागि फेरि पनि पहिलो कुरा कानूनी राज्यको अवधारणा अनुसार बनेका कानूनको बारेमा सबै नागरिकबीच जानकारी गराउने उपायहरू अवलम्बन गर्नु पर्दछ । दोस्रो, बनेका कानूनको प्रचार र कार्यान्वयन, आवश्यक कानूनको निर्माण राज्यको दायित्वका रूपमा अगाडि बढाउनु पर्दछ । तेस्रो, कानूनको पालनालाई नागरिक कर्तव्यका रूपमा लिई परम्पराका नाममा रहेका विभेदपूर्ण मूल्य, मान्यता परिवर्तन आफैबाट भन्ने कुरालाई सबै पक्षले अपनाउन सक्नु पर्दछ ।

महिलाविरुद्ध हिंसा अन्त्यको नीतिगत पहल

महिलाविरुद्धको हिंसा अन्त्य नेपाली महिला आन्दोलनको मात्र होइन, राजनीतिक आन्दोलन, संसद र सरकार समेतको एउटा प्रमुख एजेण्डा बन्दै आएको छ । पछिल्लो चरणको कुरा गर्ने हो भने पनि २०६२ भदौमा नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (नेकपा) एमालेको केन्द्रीय कमिटीबाट पारित आठ बुँदे जेण्डर एजेण्डा होस् (नेकपा एमाले, २०६२) वा त्यही वर्ष फागुन २४ गते घोषणा गरिएको अन्तरपार्टी महिला सञ्जाल (अपामस) को नौ बुँदे उद्देश्य "महिला हिंसा, दुर्व्यवहार, कुरीति र कुप्रथाविरुद्ध अभियान" को विषय समावेश छ (अपामस, २०६२) । त्यसक्रममा २०६२/६३ को गणतान्त्रिक आन्दोलनको लगत्तै पुनर्स्थापित संसदले २०६३ जेठ १६ गते सर्वसम्मत पारित गरेको जरूरी सार्वजनिक महत्त्वको प्रस्तावमा अन्य विषयका साथै 'महिलाप्रति हुने गरेका हिंसाको अन्त्य गर्न जरूरी भएकोले' भन्ने वाक्यांश समावेशी थियो (संसद सचिवालय, २०६३) । आन्दोलनका उपलब्धिलाई संस्थागत गर्ने पहिलो दस्तावेज अन्तरिम संविधान, २०६३ मा महिलाको हकअन्तर्गत महिलाविरुद्ध हुने हिंसालाई अपराधको रूपमा उल्लेख गर्दै पीडकलाई दण्ड गरिने प्रावधान राखियो (नेपाल सरकार, २०६३) ।

२०६४ सालमा भएको पहिलो संविधान सभाको निर्वाचनपछि जनताको बीचबाट सङ्कलित सुझावमा महिलाविरुद्ध हिंसा खासगरी जबर्जस्ती करणीका अपराधीलाई मृत्युदण्डको सजाय हुनुपर्ने माग आम रूपमा समावेश थियो । तर, मानव सभ्यतामा आएको परिवर्तन र अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धतासमेतलाई ध्यानमा राखेर मृत्युदण्डको कानून नबनाइने तर त्यस्ता अपराधीलाई आजीवन कारावासको सजाय हुने र पीडितलाई क्षतिपूर्तिको व्यवस्था हुने गरी संविधानको मस्यौदा बन्यो (संसद सचिवालय, २०६६) । त्यही साल प्रधानमन्त्रीको अगुवाइमा महिलाविरुद्ध हिंसा अन्त्यको अन्तर्राष्ट्रिय दिवसको दिन (सन् २०१०) लाई लैङ्गिक हिंसाविरुद्ध अभियान वर्ष घोषणा गर्दै लैङ्गिक हिंसा अनुगमन तथा न्यूनीकरणका लागि कार्यालय स्थापना गरी हटलाइन सेवामार्फत् उजुरी सुन्ने र कारवाहीमा पहल गर्ने कामको थालनी भयो । त्यसैगरी २०६९ सालमा लैङ्गिक हिंसा अन्त्य तथा लैङ्गिक सशक्तीकरणसम्बन्धी राष्ट्रिय रणनीति तथा कार्ययोजना (२०६९/७४) बन्यो । नेपालको संविधानको घोषणासँगै पहिलो

संविधान सभाले गरेको मस्यौदाको प्रावधानलाई जस्ताको तस्तै पारित गर्दै महिलाविरुद्ध हिंसाका पीडकलाई कानूनअनुसार सजाय र पीडित पक्षले उचित क्षतिपूर्ति पाउने हकलाई सुनिश्चित गर्नुका साथै महिलालाई शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र सामाजिक सुरक्षामा सकारात्मक विभेदको आधारमा विशेष अवसर प्राप्त गर्ने हकको व्यवस्था गरियो (धारा ३८, २०७२) ।

एउटा भनाइ छ: "कुनै पनि कुरा जानेर गरे विज्ञान, परम्परा धान्ने नाममा गरे अन्धविश्वास" हुन्छ । यही आधारमा समाजमा परम्पराका नाममा चल्दै आएका विभेदपूर्ण मान्यताहरू अन्त्यका लागि कानून बनाउने र त्यसको कार्यान्वयनका लागि अभियान सञ्चालन गर्ने काम फेरि पनि निरन्तर चलेकै छ । परम्परा बन्न थालेका यी अभियानहरूलाई पनि परिवर्तित समयको माग र आवश्यकताअनुसार परिवर्तित रूपमा सञ्चालन गर्न आवश्यक छ ।

हिंसाको अवस्था

महिलाविरुद्ध हुने हिंसाका रूप र प्रभाव फरक छन् । तर, वर्तमान अवस्थामा जबर्जस्ती करणी र हत्याका घटनाहरू सबैभन्दा डरलाग्दो रूपमा देखा परेका छन् । सरकारी तथ्याङ्क अनुसार हरेक दिन सातजना महिलामाथि जबर्जस्ती करणी हुने गरेको छ । त्यसमध्ये पाँचजना बालिका र किशोरी छन् । जबर्जस्ती करणीपछि हत्याका घटनाहरूसमेत बढ्नु थप चिन्ताको विषय हो । अपराधीलाई कारवाहीका लागि राज्य संयन्त्रसम्म नल्याई मिलापत्र गराउँदैछ भन्ने कुराको सङ्केत बझाङ्ग, रूपन्देही, सप्तरी, विराटनगर लगायतका घटनाले देखाएको छ । ती घटना सञ्चार माध्यमले सार्वजनिक गरेको र विभिन्न क्षेत्रको दबावका कारणले मात्र मिलापत्रवालालाई सरकारले कारवाहीको दायरामा ल्याएको छ । तर, समुदायमा भित्रभित्रै दबाइएका यस्ता घटना कति होलान् ? अन्दाज गर्न गाह्रो छ । राज्यको निकायसमक्ष दर्ता भएका घटनाको मात्रै पनि विश्लेषण गर्दा अधिकांश गरिब, दलित र सीमान्तकृत समुदायमाथि अत्याधिक रूपमा घट्टै आएका छन् । परिणाम, पहिलो यस्ता घटनाहरू न्यायिक निकायसम्म पुऱ्याउन पीडित पक्षको पहुँच पुग्दैन । दोस्रो, गडहाले पनि राज्यको संयन्त्र, जनप्रतिनिधिमूलक संस्थादेखि सुरक्षा निकाय र प्रशासनले समेत उनका कुरा सहज रूपमा सुन्ने र कारवाही गर्ने संस्कार बनिसकेको छैन । तेस्रो, समस्याको सुनुवाई भइहाले पनि सम्पर्क, शक्ति र सम्पत्तिको आडमा निर्णय पीडकको पक्षमा हुने गरेका अनगिन्ती उदाहरणहरू छन् । जसले गर्दा समाजको कमजोर वर्ग र समुदायले राज्यमाथि भरोसा र न्यायमाथि निष्पक्षता अनुभूत गर्न सकेको पाउँदैन ।

जबर्जस्ती करणी सम्बन्धी कानूनी व्यवस्था

संविधानले हिंसालाई अपराध करार गर्दै पीडकलाई सजाय र पीडितलाई क्षतिपूर्तिसम्मको व्यवस्था गरेको छ । यसलाई कार्यान्वयनमा मूलतः अपराध संहिता, २०७४ र अपराध पीडितको संरक्षण ऐन, २०७५ आकर्षित हुन्छ । उक्त संहिता (दफा २६) अनुसार निजी रक्षाको लागि जबर्जस्ती करणी गर्ने नियतले आक्रमण गरेमा वा जबर्जस्ती करणी गर्दाका बखत वा गरिसकेपछि पीडितबाट तत्काल कुनै कारवाही गर्दा (दफा २६/ख) वा ज्यान मार्ने, बन्धक वा अपहरण मुक्त गराउन रकम लिने, जबर्जस्ती करणी गर्ने, अङ्गभङ्ग गर्ने नियतले शरीर बन्धक लिएकोमा वा अपहरण गरेको घटनामा (दफा २६/ग) ज्यान गएमा कसुर नमानिने व्यवस्था गरिएको छ । अपराध संहिताको यो व्यवस्था कसरी कार्यान्वयन हुन्छ ? भन्नेबारेमा धनकुटाको कमला गुरुङ्गको मुद्दामा हुने फैसलाले थप स्पष्ट पार्नेछ । त्यसैगरी सोही संहिताको (दफा ४१/च) मा जबर्जस्ती करणी गरी ज्यान मारेमा बाच्नुजेल कारावासको सजाय हुने व्यवस्था गरिएको छ ।

जबर्जस्ती करणीसम्बन्धी अपराधमा अन्य व्यवस्था विस्तृत रूपमा (दफा २१९ देखि २२७ सम्म) गरिएको छ । संहिताको (दफा २१९) अनुसार, कसैले कुनै महिलालाई निजको मञ्जुरी नलिई करणी गरेमा वा मञ्जुरी लिए पनि अठार वर्षभन्दा कम उमेरको बालिकालाई करणी गरेमा त्यस्तो घटनालाई जबर्जस्ती करणी गरेको मानिनेछ (दफा २१९/२) । जबर्जस्ती करणी गर्ने व्यक्तिलाई घटना हुँदाको परिस्थिति र पीडितको उमेर हेरी बढीमा आजीवनदेखि कम्तीमा सात वर्षसम्मको कैद सजायको व्यवस्था गरिएको छ (दफा २१९/३) । यसका अलावा वैवाहिक बलात्कार भएमा पाँच वर्षसम्म कैद (दफा २१९/४) हुन सक्छ । (दफा २२०) मा हाडनाताभिन्नको करणीमा हुने सजायको व्यवस्था गरिएको छ । जस अनुसार आमा/छोरा वा बाबु/छोरीको बीचमा करणी भएमा पच्चीस वर्ष कैद हुने र अन्यका हकमा नाताको दुरी अनुसार एक वर्षदेखि १० वर्षसम्मको कैद र सोही अनुसार जरिवानाको व्यवस्था छ । बालबालिकाविरुद्ध अप्राकृतिक मैथुन गरेमा (दफा २१९) अनुसार नै सजाय हुने व्यवस्था (दफा २२६/३) छ । यस्तै थुनामा रहेको व्यक्ति (दफा २२१), संरक्षक वा सुरक्षा (दफा २२२), कार्यथलो (दफा २२३), दुर्व्यवहार (दफा २२४), बालयौन दुरूपयोग (दफा २२५), अप्राकृतिक मैथुन (दफा २२६) र पशु करणी बारेको सजायको व्यवस्था (दफा २२७) गरिएको छ ।

क्षतिपूर्ति र उजुरीसम्बन्धी व्यवस्था

मुलुकी अपराध संहिता (दफा २२८) मा क्षतिपूर्तिको सन्दर्भमा हाडनाता करणी र पशु करणी बाहेकको हकमा पीडित व्यक्तिलाई कसुरदारबाट क्षतिपूर्ति भराउनु पर्ने र कसुरदारबाट असुल उपर

गराउन नसक्ने अवस्था भएमा अदालतको आदेश अनुसार पीडित राहत कोषबाट दिलाउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस सन्दर्भमा, पीडितको अधिकार र कर्तव्य, अनुसन्धान र अभियोजन, क्षतिपूर्तिको किसिम, प्रक्रिया लगायतका विषयमा विस्तृत व्यवस्था अपराध पीडित संरक्षण ऐन (२०७५) मा गरिएको छ ।

संहिता (दफा २२९) मा गरिएको उजुरीको समयावधिको व्यवस्था अनुसार हाडनाता करणीको घटनामा जुनसुकै बेलामा पनि उजुरी गर्न सकिनेछ । त्यसबाहेकका अन्य घटनामा सामान्यतया घटना घटेको एक वर्षभित्र उजुरी गरिसक्नु पर्दछ । तर पशु करणी र थुनामा रहेको वा अपहरणमा परेको वा शरीर बन्धक बनाइएको घटनामा उक्त अवस्थाबाट मुक्त भएको तीन महिनाभित्र उजुरी गरिसक्दा मात्र कारवाहीको प्रक्रिया अगाडि बढ्न सक्ने व्यवस्था छ ।

जनतामा बढ्दो आक्रोश

कानूनमा जति कडा व्यवस्था भए पनि समुदायमा बढ्दो अपराध, कमजोर अनुसन्धान र अभियोजन, अपराधीको उन्मुक्ति र पीडित पक्षमाथि थप पीडाबाट दिक्क भएका नागरिक समुदायदेखि सडकसम्म मृत्युदण्डको माग गर्न थालेका छन् । जुन हाम्रो अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता र संविधानले बर्जित गरेको छ । मृत्युदण्ड नै अपराध रोक्ने अचुक उपाय होइन भन्ने कुरा पनि दुनियाँको घटनाले देखाएकै छ । असह्य घटनाहरूका कारण आवश्यक परे प्रतिबद्धताबाट फिर्ता हुन र संविधान संशोधन गर्नसमेत जनस्तरको बहस र बढ्दो दबाबलाई अन्यथा मान्न सकिँदैन ।

गत वर्ष चिलीबाट सुरु भएको "तँ होस् बलात्कारी" नामको अभियान विश्वव्यापी बन्ने क्रममा नेपाली सडकसम्म जोडिएको छ । साना नानीहरूमाथि बढ्दो अपराध र ती घटनाप्रति समाजको बेवास्ता अनि कारवाहीमा राज्यको सुस्तताका कारण "अझै कति सहने ?" भन्दै युवाहरू कालो आवरणमा "यो पितृसत्ता, यो अहङ्कार, यो समाज आफैँमा बलात्कारी हो, यसमा न त गल्ती मेरो थियो, न त ठाउँको, न लुगाको" भन्ने नाराका साथ सडकमा उत्र्न थालेका छन् । यस्ता जघन्य अपराधमा पनि महिलाको जीवनशैलीमाथि दोष देखाएर उम्कन खोज्ने पितृसत्तात्मक संस्कार र मानसिकता बलात्कारीको संरक्षक हुन् भन्दै संस्कारको नाममा जरा गाडेको पितृसत्तात्मक अन्त्य नै लैङ्गिक आधारमा हुने अपराध न्यूनीकरण र निराकरणको उपाय हो भन्ने आवाजसहित सचेत युवा पुस्ता अभियानमा जोडिएका छन् । यो भविष्यप्रतिको आशातीत कदम पनि हो । हिंसारहित समाज निर्माणमा देखिएको युवाहरूको यो सजगतापूर्ण सहभागितालाई सही रूपमा पथप्रदर्शन आवश्यक छ ।

जनप्रतिनिधिमूलक संस्था

नेपालको संविधानले व्यवस्था गरेको अपराधीलाई दण्ड र पीडितलाई क्षतिपूर्तिको प्रावधानलाई कार्यान्वयन गर्न मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ र अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५ बनेको छ । तर आज पनि समाजमा महिलाविरुद्ध हुने जबर्जस्ती करणी, हत्या र हिंसात्मक घटनाको शृङ्खलामा कमी नआएका कारण जनतामा बढेको आक्रोशपूर्ण आवाज सुन्ने र सम्भव विकल्पको संस्थागत व्यवस्था गर्ने काम जनप्रतिनिधिको हो । यही दायित्वलाई अनुभूत गर्दै नीति र कानून बनाउने शीर्ष संस्था संघीय संसद यस्ता संवेदनशील विषयको पहिचान, व्यवस्थित छलफल र साझा दृष्टिकोणका साथ समस्या समाधानको दीर्घकालीन उपायको खोजी गर्ने थलो बन्न पुग्नु पर्दछ भन्ने सोचका साथ गत असोज १२ गते संघीय संसदका उपलब्ध सांसदबीच भएको अनौपचारिक भेलामा अभिव्यक्त विचारलाई निरन्तर बहसका मार्फत् निर्णयमा पुऱ्याउने उद्देश्यका साथ सर्वदलीय सहभागितामा लैङ्गिक न्यायका लागि संघीय सांसद समूह बनेको छ ।

समाजमा लैङ्गिक हिंसा र विभेद महिलाविरुद्ध मात्र सीमित रहेन । अर्को कुरा लैङ्गिक आधारमा हुने हिंसा र विभेद सतहमा हेर्दा यौनिकतामा आधारित भए पनि गहिराइमा जाँदा यो समाजमा विद्यमान वर्ग, जात र क्षेत्रसँग समेत जोडिएको छ । यो कुरालाई समेत अनुभूत गर्दै लैङ्गिक न्यायका लागि संघीय सांसद समूहले संसदभित्रका सबै दल, समिति र सचिवालयसँगको समन्वयमा काम गर्ने र अवस्था, आवश्यकता र औचित्य हेरी प्रदेश र स्थानीय तहका जनप्रतिनिधिरूसँग समेत समन्वय गरी गतिविधिहरू अगाडि बढाउनेछ । संसद बाहिर सरकारका निकाय, नागरिक समाज र सञ्चार माध्यमलगायत सबै पक्षसँग सम्बाद, अन्तरक्रिया र अभियानमा हातेमालो गर्दै सम्बन्धित क्षेत्र र विषयमा क्रियाशील समूह, समुदाय र विज्ञका विचारलाई समेत अन्तरक्रिया र परामर्शको माध्यमबाट संस्थागत गर्न प्रयत्न गर्नेछ । विद्यमान कानूनी प्रावधानलाई नागरिक तहसम्म पुऱ्याउने, नागरिक तहबाट उठेका आवाजलाई संसदसम्म ल्याउने काममा सहजीकरण गर्नुका साथै विद्यमान नीति र कानूनको लैङ्गिक (वर्गीय, जातीय र क्षेत्रीय पनि) दृष्टिकोणबाट अध्ययन र विश्लेषण गर्दै समयानुकूल कानूनको संशोधन र निर्माणको विषय पहिचान गरी सम्बन्धित निकायसमक्ष सुझाव, सिफारिस र प्रस्तावहरू अगाडि बढाउनका लागि पहल गर्नेछ । यस किसिमको कामलाई आवश्यकताअनुसार तहगत रूपमा नै विस्तार र विकास गरिनेछ ।

हिंसा न्यूनीकरणका लागि तत्काल लिनुपर्ने पहल

समुदायमा डरलाग्दो रूपमा खासगरी गरीब र दलित समुदायका बालिका, किशोरी र महिलामाथिको जबर्जस्ती करणी र हत्याका घटनाले समाज आक्रोशित छ । राज्य संयन्त्रका सबै

निकायले यस अवस्थालाई तत्काल सम्बोधन गर्न जरुरी छ । साथै, हिंसा न्यूनीकरणको विषयमा राजनीतिक दल, नागरिक समाज, सञ्चार माध्यमलगायत सबै पक्षको समन्वयमा आम नागरिकबीच अभियान सञ्चालन गर्न आवश्यक छ । विद्यमान कानूनको बारेमा सचेतना फैलाउन औपचारिक रूपमा शैक्षिक संस्था र अनौपचारिक रूपमा सञ्चार माध्यमलाई प्रभावकारी हुने हुँदा गम्भीरतापूर्वक यसमा ध्यान दिनु पर्दछ । साथै कानून संशोधन र निर्माणको लागि संसदको आगामी अधिवेशनलाई ध्यानमा राखेर आवश्यक तयारी थाल्न जरुरी छ । हिंसा न्यूनीकरणका लागि नागरिकदेखि राज्यको सर्वोच्च निकायसम्मले तत्परताका साथ गर्नुपर्ने पाँच कामलाई निम्न अनुसार लिन सकिन्छः-

१. घटना न्यूनीकरणका लागि जनचेतना

समाजमा अपराधिक तहका घटना हुने नदिनका लागि गरिने पहल पहिलो प्राथमिकताको विषय बन्नु पर्दछ । यसका लागि विद्यमान कानूनको बारेमा समुदाय हुँदै परिवार र व्यक्तिसम्म जानकारी हुनसक्ने सहज संयन्त्रको निर्माण र प्रचार अभियान आवश्यक छ । यसको नेतृत्व नागरिकको नजिक रहेका पालिकाहरूले आफू मातहत रहेका राज्यका सबै संयन्त्र र समाजमा क्रियाशील सबै किसिमका समूह, समुदाय, पेशा व्यवसायमा संलग्न नागरिकदेखि सञ्चार माध्यम समेतको समन्वय र परिचालनमा कानूनको जानकारी घरघरमा पुऱ्याउने व्यवस्था गर्नु पर्दछ । औपचारिक रूपमा उमेर अनुसार विद्यालय शिक्षादेखि उच्च शिक्षासम्मको पाठ्यक्रमको पाटो बनाइनु पर्दछ । माध्यमिक तहसम्मको पाठ्यक्रमका लागि पालिका र प्रदेशले नागरिक समाजको समेत सहभागितामा सम्बन्धित क्षेत्रमा रहने समुदाय र संस्कारलाई समेत ध्यानमा राखेर पाठ्यक्रम विकास गर्न सक्दछन् । मुलुकको भविष्य निर्माणका सारथीका रूपमा विभिन्न पेशा, व्यवसायमा जान उच्च शिक्षामा संलग्न कर्मशीलहरूलाई पेशागत दक्षताका साथ सामाजिक दायित्व निर्वाह गर्न सक्ने गरी यस्ता विषय समावेश गरिनु आवश्यक छ । कुनै पनि अपराधिक घटना परिवार र समुदायमा छिपाउने अवस्थाको अन्त्यका लागि समुदायबाटै गरिने पहरेदारीलाई प्रभावकारी र परिणाममुखी बनाउने कुरामा ध्यान दिनु पर्दछ ।

२. संरचनागत सुधार

समृद्धिको मूल आधार हिंसामुक्त समाजको निर्माण हो । जुन, दुनियाँमा नै आजसम्म सुन्दर परिकल्पनामात्र बनेको छ । तर, हिंसा न्यूनीकरण सम्भव छ । त्यसका लागि व्यक्तिदेखि परिवार, समाज, समुदाय र राज्यका निकायहरू सबैले दायित्व बोधका साथ भूमिका निर्वाह गर्नु पर्दछ । अपराधिक घटनाका सन्दर्भमा राज्य संयन्त्रका मूलतः अनुसन्धान, अभियोजन र न्याय निरूपण गर्ने निकायहरू सक्षम, संवेदनशील र विवेकी हुनु आधारभूत पक्ष हो ।

अनुसन्धान गतिलो हुन सकेन भने अभियोजन फितलो हुन्छ । अभियोजन फितलो भयो भने न्याय निरूपणमा अप्ठ्यारो पर्छ । त्यसैले अपराधजन्य घटनाको अनुसन्धान गर्ने निकायलाई सक्षम, प्रविधियुक्त, स्वच्छ, स्वतन्त्र र विश्वसनीय बनाइनु पर्दछ । अनुसन्धानको पाटोमा मुचुल्कादेखि चिकित्सकद्वारा स्वास्थ्य परीक्षणमा समेत जानेर/नजानेर कतिपय कमजोरी हुने गरेका छन् । यसको सहज उदाहरणः निर्मला पन्तको घटनालाई लिन सकिन्छ । अपराधजन्य लैङ्गिक हिंसाका घटनाहरू समाजमा दिनानुदिन अझ गम्भीर हुँदै गएको सन्दर्भमा अनुसन्धानको सिङ्गो प्रक्रियालाई थप सबलीकरण र भरपर्दो बनाउन सम्भव भएसम्म लैङ्गिक हिंसाको अनुसन्धानको छुट्टै र विशेष एकाइकै बारे सोचन आवश्यक देखिन्छ । जसमा सोच र चेतनामात्र होइन, भौतिक रूपमा नै पनि लैङ्गिक सन्तुलन हुन सकोस् ।

अभियोजन न्याय निरूपणको मूल आधार हो । अभियोजनको क्रममा दुई कुरामा ध्यान दिनु जरुरी छ । पहिलो अभियोजनपत्र दाखिला गर्दा अनुसन्धानबाट आएका तथ्य र प्रमाणलाई थप बलियो बनाउने गुञ्जायस रहेछ भने अभियोजनकर्ताको थप पहल हुनु पर्दछ । दोस्रो, अभियोजन तयार गर्ने र बहस गर्ने निकायमा समेत लैङ्गिक सन्तुलन समयले माग गर्न थालेको देखिन्छ ।

न्याय निरूपण गर्ने निकायलाई अझै पनि आम रूपमा पीडित पक्षले आफूमैत्री अनुभूत गर्न सकेको पाइँदैन । जघन्य अपराधका मुद्दामा फैसला गर्न वर्षौं कुरुपने अवस्था कायम छ । वि.सं. २०६६ सालमा नै महिलाविरुद्ध हिंसाका घटनामा निरन्तर सुनुवाई र द्रुत अदालतको व्यवस्था गर्न सर्वोच्चले दिएको निर्देशन अझै कार्यान्वयनमा आएको छैन । अदालतमा गरिने बहसको भाषा र व्यवहार संवेदनशील नभइदिँदा पीडित पक्षले अझै थप पीडाबोध गर्नुपर्ने अवस्था कायम छ । त्यतिमात्र होइन, अदालतको फैसलामा प्रयोग हुने भाषासमेत अझै 'पीडितको इज्जत, मर्यादा, सामाजिक प्रतिष्ठा' सँग जोडिदिँदा पीडित पक्षमा दोषी मनोविज्ञान कायम हुने गर्दछ । यसर्थ कानूनमा सुधार एउटा पक्ष हो ।

अर्कातर्फ, मुद्दा फैसला नभई आरोपितलाई धरौटीमा छाडिने घटनाले पीडितको जीवन र दैनिकीमा आइपर्ने डर, त्रास र सम्भावित खतराको बारेमा न्यायालयको अनविज्ञता सन्त्रासपूर्ण देखिन्छ । अर्को कुरा, जवर्जस्ती करणी जस्तो जघन्य अपराधमा समेत जनस्तरमा क्रियाशील राजनीतिक दलदेखि नागरिक समाजका अगुवाहरू पीडित र प्रभावितको पक्षमा वकालत गर्नुको बदला पीडक पक्षलाई उन्मुक्ति दिलाउन उद्दत रहेका कैयौं घटनाहरूले देखाएका छन् । जसले अपराधलाई संस्कृतिका रूपमा प्रश्रय दिनेछ । उदाहरणका रूपमा केही समय अगाडि एक किशोरको नेतृत्वमा सामाजिक सञ्जालमा अपराधपूर्ण समूह नै देखा परेको घटनालाई लिन सकिन्छ । यस्ता विषयमा

समयमा नै ध्यान दिन नसके भावी पिँढी अपराधको डरलाग्दो चङ्गुलमा फस्न सक्छ । समाज अझै असुरक्षित र अमर्यादित बन्न सक्छ । सुधारका लागि उल्लेख गरिएका निकाय र प्रक्रियामा व्यक्तिको यौनिकता नै निर्णायक नहुन सक्छ । तर पनि कतिपय सन्दर्भमा यसले फरक पार्दछ । यसर्थ, अनुसन्धानदेखि अभियोजन र न्याय निरूपणसम्मको निकायमा जनशक्ति विन्यास गर्दा लैङ्गिक सन्तुलनको विषयलाई गम्भीरतापूर्वक लिइनु पर्दछ ।

३. कानूनी व्यवस्था र कार्यान्वयन

पञ्चायती व्यवस्थाको अन्त्य गर्दै मुलुक प्रजातन्त्र हुँदै लोकतान्त्रिक गणतन्त्रमा गएको दशकौं भइसकदा पनि आपराधिक घटनामा समेत समुदायमा पञ्चायत बसेर मेलमिलाप गराउने प्रचलन कायम रहनु सिङ्गो कानूनी राज्य र सार्वभौम नागरिकको अवधारणा माथिकै लज्जा हो । यसर्थ यस्ता गैरकानूनी कार्यमा संलग्न परिवार, आफन्त, समाज, राजनीतिकर्मी, जनप्रतिनिधि वा जोसुकै भए पनि उनीहरूलाई समेत फौजदारी अपराध कार्य अन्तर्गत कारवाही हुने व्यवस्था जरूरी छ । संलग्न व्यक्ति जनप्रतिनिधि वा सरकारी अधिकारी भएमा तत्काल पदबाट निलम्बनदेखि बर्खास्तीसम्मको व्यवस्था हुनु पर्दछ । आपराधिक घटनाको उजुरी दर्ता नगर्ने र फौजदारी घटनाको जानकारी पाएर पनि उजुरी अन्देखा गर्ने सुरक्षाकर्मी र प्रशासकको सरुवा होइन, लापरवाहीको मात्रा हेरी निलम्बन, बढुवा रोक्का, ग्रेड रोक्का, निष्कासन र थप सजायसम्मको कारवाही हुनु पर्दछ । राजनीतिक दल सम्बद्ध व्यक्ति भए जनमानसमा जानकारी हुने गरी दलबाट निलम्बनदेखि भविष्यमा निर्वाचन लगायत कुनै पनि सार्वजनिक पदका लागि अयोग्य हुने गरी निष्कासन गरिनु पर्दछ । यस्ता विषयमा राजनीतिक दलबीच साझा आचारसंहिता बनाई कार्यान्वयनमा ल्याउनु थप प्रभावकारी र विश्वसनीय हुनेछ । कारवाहीमा परेका व्यक्तिहरूको बारेमा आम जानकारीका लागि विद्युतीय रूपमा समेत दस्तावेजीकरण हुनु पर्दछ । ताकि कुनै पनि व्यक्तिको बारेमा कसैले पनि चाहँदा विगतमा आपराधिक कार्यमा संलग्न रहे/नरहेको सहज जानकारी प्राप्त हुन सकोस् । यी सबै सन्दर्भमा जनप्रतिनिधि, नागरिक समाज र सञ्चार जगतबीच समन्वय र हातेमालोमा कानून कार्यान्वयनको सार्वजनिक अनुगमन थप प्रभावकारी हुन सक्दछ ।

४. पीडित र प्रभावितलाई न्याय

राज्यले अझै पीडकमाथिको कारवाहीलाई प्राथमिकतामा राख्दै आएको छ । समाजमा आवाज पनि कारवाहीमा नै बढी केन्द्रित छ । पीडितप्रति रहँदै आएको समाजको खोटपूर्ण दृष्टिकोणमा अझै गुणात्मक सुधार हुन सकेको छैन । जसका कारण पीडित पक्ष पटक-पटक अपमानित हुन बाध्य छन् । यस सन्दर्भमा व्यक्ति, समाज र राज्यका निकायको सोच र व्यवहारमा सुधार प्रमुख विषय हो ।

यसका लागि पहिलो, जबर्जस्ती करणीको घटनालाई पीडितको इज्जत, मर्यादा र अस्मितासँग जोड्ने र परिवार र समाजबाट विस्थापित गराउने कुराले पीडित पक्षलाई जीवनभर दोषी अनुभूत गराउँदछ । दोषी/पीडक अपराधी पक्ष हो भन्ने मान्यतालाई स्थापित गर्दै पीडित पक्षलाई उच्च मनोबलका साथ समाजमा पुनर्स्थापना हुनसक्ने वातावरण बनाइनु पर्दछ ।

दोस्रो, हरेक पीडित पक्षलाई राज्यले अभिभावकत्वको अनुभूति दिन सक्नु पर्दछ । यसका लागि पीडित पक्षको सुरक्षा र आधारभूत रूपमा आवास, शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारीको दायित्व राज्यको कानून बन्नु पर्दछ । संविधानको (धारा ३८/५) को प्रावधान अनुसारको व्यवस्था अपराध पीडित व्यक्ति र परिवारबाट सुरु गर्न सकिन्छ । यसो गर्न सक्दा समाजमा छिपेर बसेका अपराधका कैयौं घटनाहरूसमेत राज्यसमक्ष आउन सहयोग पुग्नेछ ।

५. थप कानूनी व्यवस्था

अहिले समुदाय, सडक र सदनमा समेत मृत्युदण्डको कुरा उठ्दै गर्दा भएको कानून नै कार्यान्वयन भएको छैन ? भन्ने आवज पनि सुनिन थालेको छ । त्यसैले पनि पहिलो काम विद्यमान कानूनको प्रचार र प्रभावकारी कार्यान्वयनमा जोड दिनु पर्दछ । तर, भएका कानून नै पर्याप्त छन् त ? भन्ने प्रश्न पनि उठेका छन् । अपराधका घटनाको गम्भीरता अनुसार संलग्न अपराधीलाई सर्वस्वसहित आजीवन कारावास, श्रम शिविरसहितको कारावास र रासायनिक बन्ध्याकरण लगायतको सजाय हुनुपर्ने माग उठिरहेँदा कतिपय कानूनमा संशोधन र केही थप कानूनको निर्माण जरुरी छ ।

माथि उल्लेख भए अनुसार (दफा २१९/३.क) मा रहेको व्यवस्थालाई (दफा ४१) मा सार्ने माग संसदमा पहिला पनि भएको हो । तर, सुनुवाई भएन । यसको बारेमा फेरि पनि सामूहिक बलात्कार र (दफा २१९/३.क) अन्तर्गतका अपराधीलाई सर्वस्वसहित आजीवन कारावासको व्यवस्था हुने गरी संशोधन गर्न भएको मागको सुनुवाई हुनु पर्दछ । त्यसैगरी जेष्ठ नागरिकसम्बन्धी ऐन, २०६३ को (दफा १२) मा कैद सजायमा छुट दिन सकिने व्यवस्था अन्तर्गत सरकारवादी मुद्दामा कैद सजाय भोगिरहेका जेष्ठ नागरिकलाई उमेर हेरी ६५ वर्ष, ७० वर्ष र ७५ वर्षमाथि उमेरका बन्दीको सजायमा क्रमशः २५ प्रतिशत, ५० प्रतिशत र ७५ प्रतिशतसम्म सजाय माफी हुने व्यवस्था छ । जबर्जस्ती करणीका घटनामा हेर्ने हो भने त्यस उमेरका पुरुषको गणनायोग्य सङ्ख्यामा संलग्नता पाइन्छ । तसर्थ, अहिले संशोधनको प्रक्रियामा रहेको उक्त विधेयकको (दफा १२) मा फौजदारी अपराधका सजायमा उक्त प्रावधान लागू नहुने गरी व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।

अर्को कुरा (दफा ४१) अन्तर्गत आजीवन कारावासको सजाय पाएका अपराधीलाई छुट्टै राखिनुपर्ने माग कारागारभित्रबाट समेत उठ्न थालेको छ । यस सन्दर्भमा उनीहरूमध्ये गरिखान सक्ने

उमेर र अवस्थाका कैदीलाई श्रम शिविरमा राखेर आफै गरी खाने व्यवस्था किन नगर्ने ? भन्ने प्रश्न उठ्न थालेको छ । यी विषयहरू समावेश हुने गरी सरकारले संशोधन प्रस्ताव ल्याउन जरुरी छ ।

त्यसैगरी, मृत्युदण्ड उन्मूलनको विश्वव्यापी अभियान चलिरहेको सन्दर्भमा बालिकामाथि हुने जबर्जस्ती करणीका जघन्य घटनाका अपराधीलाई रासायनिक बन्ध्याकरणको कानून बनाउने क्रम पनि विस्तार हुँदैछ । सन् २००६ मा अमेरिकाको क्यालिफोर्नियाबाट सुरु भएको यो क्रम सन् २०१९ मा अलवानाले समेत अनुमोदन गरेपछि अमेरिकाका कम्तीमा सातवटा राज्यले यो व्यवस्था गरेका छन् । पोल्याण्ड (२००९), अष्ट्रेलिया (२०१०), रसिया (२०११) हुँदै एसियामा दक्षिण कोरिया (२०११) यस सम्बन्धी कानून बनाउने पहिलो मुलुक बनेको थियो । त्यसपछि इण्डोनेसिया (२०१६) लगायतका देशले यस किसिमको कानून बनाएर लागू गरेका छन् । युरोपका थुप्रै मुलुक लगायत छिमेकी मुलुक भारत र पाकिस्तानमा पनि यसबारेमा छलफल सुरु भएको छ । नेपालको सन्दर्भमा दोस्रो संविधान सभामा नै यस विषयमा छलफल सुरु भएको थियो । यसपटक पुनः यस विषयमा छलफल चलन थालेको सन्दर्भमा यसका विविध पक्षको अध्ययन गरी सामूहिक बलात्कार, हाडनाता करणी, बालिका, जेष्ठ नागरिक र अपाङ्गता भएका व्यक्ति लगायतमाथि जबर्जस्ती करणीका अपराधका बारेमा यस किसिमको कानून बनाउने बारेको बहसलाई टुङ्गोमा पुऱ्याउनु पर्दछ ।

समयसँगै विकास भएको सामाजिक सञ्जालका नाममा असामाजिक 'अश्लील सामग्री' पनि कतिपय सन्दर्भमा आपराध कार्यको कारकपक्ष बनेका छन् । सञ्चार क्षेत्रको न्यूनतम आचार र मर्यादा, कानूनी प्रावधान र व्यक्ति/परिवारको गोपनियताको समेत ख्याल नगरी सञ्चालनमा आएका अमर्यादित अश्लील साइट र युट्युव च्यानललाई नियमन गरी बन्द गर्नेसम्मका कार्य गरी, यसका सञ्चालकलाई समेत कानूनको दायरामा ल्याइनु आवश्यक देखिन्छ ।

निचोड

मानव समृद्धिको प्रमुख आधार सामाजिक न्याय र समानतामा आधारित सुरक्षित समाज हो । जहाँ हरेक नागरिकले यौनिकता, जात, क्षेत्र, वर्ग वा अन्य कुनै पनि आधारमा आफूलाई विभेदित, अपमानित र उत्पीडित अनुभूत गर्न नपरोस् । यस किसिमको समाज निर्माणका लागि कानूनका अगाडिमात्र सबै समान भएर पुग्दैन । त्यो कुरा जीवनमा अनुभूत गर्न पाउनु पर्दछ । त्यसैगरी हक/अधिकारमा मात्र हैन, नागरिक कर्तव्य निर्वाहमा पनि हरेक नागरिक समान रूपमा जिम्मेवार हुनु पर्दछ । राज्य संयन्त्रका हरेक निकायले सबै नागरिकका लागि सामाजिक न्यायका आधारमा सारभूत रूपमा समान अभिभावकीय भूमिका निर्वाह गर्न सक्नु पर्दछ । सञ्चार क्षेत्र समाजको ऐना बनेर राम्रा/नराम्रा सबै रूपको प्रतिविम्ब देखाउन सक्नु पर्दछ । जसले सूचना दिने वा आलोचना गर्ने मात्र

होइन, नीतिगत र कानूनी सूचना प्रवाहमार्फत् सचेतना जगाउँदै नागरिकसहित राज्यका सबै पक्षलाई सामाजिक सुधार र परिवर्तनको दिशामा पथप्रदर्शन गर्न सक्छ । जनप्रतिनिधि संस्था भरोसायोग्य र राज्य सबैको अभिभावक हुन सक्नु पर्दछ । न्यायिक निकाय सबैको विश्वास र आस्थाको केन्द्र बन्न सक्नु पर्दछ । समाजका सबै अङ्ग र निकायको लक्ष्य र गन्तव्य सकारात्मक परिवर्तनको एउटै दिशातर्फ हुन सकेको दिन समाज समृद्धिको बाटोमा अगाडि बढ्नेछ । सुरक्षित जीवनले नै सबैलाई सुखी र खुशी बनाउनेछ ।

सन्दर्भ सामग्री

नेपाल सरकार (२०७२), नेपालको संविधान (२०७२) नेपाल सरकार कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय, नेपाल ।

नेपाल सरकार (२०७४), मुलुकी अपराध संहिता, २०७४, नेपाल सरकार, कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय, सिंहदरबार ।

नेपाल सरकार (२०७४), मुलुकी देवानी संहिता, २०७४, नेपाल सरकार, कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय, सिंहदरबार ।

नेपाल सरकार (२०७५), अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५, नेपाल सरकार, कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय, सिंहदरबार ।

नेपाल सरकार (२०६३), जेष्ठ नागरिक सम्बन्धी ऐन, २०६३, नेपाल सरकार, कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालय, सिंहदरबार ।

संसद सचिवालय (२०६६), मौलिक अधिकार तथा निर्देशन सिद्धान्त समितिको मस्यौदा प्रतिवेदन, संसद सचिवालय, सिंहदरबार ।

संसद सचिवालय (२०६३), लैङ्गिक विभेद अन्त्यको बारेमा जरूरी सार्वजनिक महत्त्वको प्रस्ताव, संसद सचिवालय, सिंहदरबार ।

नेकपा एमाले (२०६२), अन्तरपार्टी निर्देशन-१२, केन्द्रीय कमिटी, बल्खु, काठमाडौँ ।

अपामसं (२०६२), अन्तरपार्टी महिला सञ्जालको उद्देश्य, अन्तरपार्टी महिला सञ्जालको कार्यालय, काठमाडौँ ।